

Een ambacht aan de Rijnmond

Valkenburg en Katwijk in de middeleeuwen

Dik Parlevliet 2018

1.	Inleiding	5
2.	De Vroege Middeleeuwen	5
	De Friezen, tot 719	7
	De Franken, na 719	8
	De Noormannen, 810-1009	8
	Het Fries-Hollandse graafschap en de bisschoppelijke tussenperiode	9
	Valkenburg en Katwijk	9
3.	De Hof Valkenburg	10
	Het hofstelsel	10
	Hofhorigen	11
	Het begin van de hof	11
	De omvang	12
	Het einde	12
	Restanten van een hof	13
4.	Landschappen	13
	De duinen	13
	De Rijn	14
	De klei	16
5.	Gebieden, de ontginning	16
	Duinen	16
	Hoornes-west	17
	Hoornes-oost	17
	De Laak	17
	Rijnsoever	18
	't Heen	18
	't Zand	18
	Katwijkerbroek	19
	Meenten	19
	Valkenburgerbroek	19
	De Drift (Kneppel, Opt meer)	21
	Nieuwe Weer (Oostpolder)	21
	Grote Veld	21
	Het Boonrak (Duifrak)	21
	Het Marktveld en de Woerd	21
	Uiterwaarden langs de Rijn	22
6.	Dorpen, ambachten en gouwen	22
	Ambacht Valkenburg	23
	Dorp Valkenburg	23
	Katwijk aan den Rijn, Groterehevekekestegron?	23
	Katwijk aan Zee	24
7.	Buurambachten en ambachtsgrenzen	24
	Noordwijk	24
	Oegstgeest	25
	Rijnsburg	26
	De Rijnsburg	26
	Waddinghem of Voorschoten	27
	Wassenaar en Zuidwijk	29
	Corskan	29
8.	Kerken, parochies en tienden	30
	Valkenburg	31
	Katwijk aan den Rijn	32
	Katwijk aan Zee	32
	Tienden	33
	Katwijkse tienden	33
	Valkenburgse tienden	33
	Locaties	34

9.	Gebouwen	34
	De kerk van Valkenburg	34
	Pastorie	35
	De kerk van Katwijk aan den Rijn	36
	Commandeurshuis (pastorie)	37
	Gasthuis	37
	De kerk van Katwijk aan Zee.....	38
	De pastorie	38
	De vuurbaak of vierboet	38
	Molen.....	38
10.	Rijndijken	39
	Eerder beschreven (mogelijke) dijken	39
	Gravendijk in Noordwijk.....	39
	Dijk bij 't Zand.....	39
	Hoge Rijndijk	40
11.	Wegen	40
	Landelijke routes	41
	Heerwegen	41
	Straten	42
	Hoorneslaan	42
	Noordwijkerweg en Lage weg	42
12.	Wateringen	43
	Maandagse Watering, Banwatering, Zwaenvoert	43
	Kleine Watering, Banwatering(zijl)	43
	Grote Watering, Papenzijl, Banwatering	43
	Kaswatering, Kars/kers/korswatering, Kerske/Karske	43
	Wassenaarse Watering, (Ge)Menenzijl	44
13.	Bruggen en veren	44
	Bruggen.....	44
	Veer in Katwijk aan den Rijn	44
	Veer in Valkenburg.....	44
14.	Landgoederen en boerderijen	45
	De Bilt.....	45
	't Zand.....	45
	Huis	46
	Spijker.....	46
	Zonneveld.....	46
	Luttige Geest, Hofland.....	47
	Torenvliet.....	48
	Landerijen van Van der Spek	49
	Hofstede van Dirk van Koudenhove.....	49
	Een onbekende begraven hofstede in het Grote Veld?	50
15.	Inwoners en huizen	50
16.	Economie.....	51
	Vee en landbouw.....	51
	Visvangst.....	52
	(Vis)handel	53
	Diversen	54
	Valkenburgse jaarmarkt	54
17.	Belastingen en plichten	55
	Botting	55
	Bede of schot	56
	Militaire dienst	56
	Morgengeld van het hoogheemraadschap van Rijnland.....	57
	De tol van de Rijnmond.....	57

18.	De middeleeuwen in Valkenburg en Katwijk	58
	Personen	58
	Huislieden.....	58
	Horigen, lijfeigenen, onvrije lieden	58
	Welgeborenen	58
	'Mijn mannen' of 'getrouwe mannen'.....	59
	Goede lieden	59
19.	Macht	59
	Koning en graaf bij de Franken	59
	De huldigingsplaats van de graaf	59
	Ambachtshoofd en schout.....	60
	Hoogheemraadschap van Rijnland	60
	Waterschap of Rijnlandse ambacht	62
	Baljuwschap	63
	Overzicht	63
20.	Recht	63
21.	(Land)eigendom.....	64
	Allodiaal	64
	Belenen, feodaal	64
	Rente	65
	Pacht of huur	65
	Erfpacht	65
	Tijnsen	65
22.	Literatuur en archieven.....	66
23.	Afkortingen en maten	71
	Afkortingen	71
	Maten en geld.....	71
24.	Kaart	72

1. Inleiding

Dit boek is het tekstgedeelte van de Historische Atlas van Katwijk en Valkenburg, de middeleeuwen (500-1500). In de atlas staan korte beschrijvingen van de meeste middeleeuwse stukken die betrekking hebben op het ambacht Valkenburg, zoals in de middeleeuwen Katwijk en Valkenburg samen genoemd werd. Omdat pas in de Late Middeleeuwen (1000-1500) lokaal geschreven stukken werden gebruikt, betreft de atlas vooral deze periode. In twee kaarten zijn de landerijen opgenomen die gereconstrueerd konden worden. De atlas is digitaal beschikbaar op www.historievankatwijk.nl/atlas en er wordt in dit boek vaak naar verwezen als S... In dit boek staat een beschrijving van zoveel mogelijk topografische elementen, met zo mogelijk nieuwe conclusies.

Met gebruik van de literatuur van de middeleeuwen, het herzien van de gegevens van de Hof Valkenburg en nieuwe archeologische en geologische gegevens, is geprobeerd om conclusies te trekken over de Vroege Middeleeuwen (500-1000), waarvan de belangrijkste zijn:

- de plotselinge overgang hier van Friezen naar Franken na de overwinning van de laatsten in 719 (pag. 7-8, 11);
- nederzetting op de Woerd onder een Noormannengraaf die geen last had van de Noormannen (pag.12);
- de historie van de hof Valkenburg en de militaire bewoners daarvan die daarna welgeborenen waren. De kernmerken van een hof (pag. 10);
- geen meanderen, maar een oostelijke geul van de Rijn (pag. 14-15);
- het gebruik van Romeinse veldgrenzen voor de ontginning van de Valkenburgerbroek (pag. 19);
- een mogelijk gelijke afpaling van de ambachten langs de kust (pag. 22-24);
- de ligging van het dorp Waddinghem (pag.27);
- de betekenis van de tienden voor de oorspronkelijke eigenaars, de parochies (pag. 34);
- de burggraaf al in 1214 in 't Zand (pag. 26);
- 't Zand, een centrum voor het verzamelen van tienden in de Spijker (pag.45);
- de grondslag van de botting en het schot (pag. 55).

Voor wie verder onderzoek wil doen zonder historische opleiding is kennis over juridische zaken in de middeleeuwen onontbeerlijk, terwijl een duidelijk handboek niet bestaat. Daarom is een uitleg gegeven op diverse plaatsen van het boek en achterin. Dit is niet compleet, maar wat ik uit publicaties bijeen heb gesprokkeld en van toepassing was op het onderzoek.

De topografische namen zijn zo veel mogelijk opgenomen in de kaart, die dus gegevens bevat uit alle tijden.

Het resultaat is een verzameling van losstaande onderwerpen, afwisselend geschreven voor Katwijkers die detailgegevens zoeken over topografische elementen, voor lokale historici die het onderzoek willen voortzetten en Hollandse historici met interesse in Vroegmiddeleeuwse onderwerpen aan de Rijnmond, waarbij een zekere voorkennis verwacht wordt.

2. De Vroege Middeleeuwen

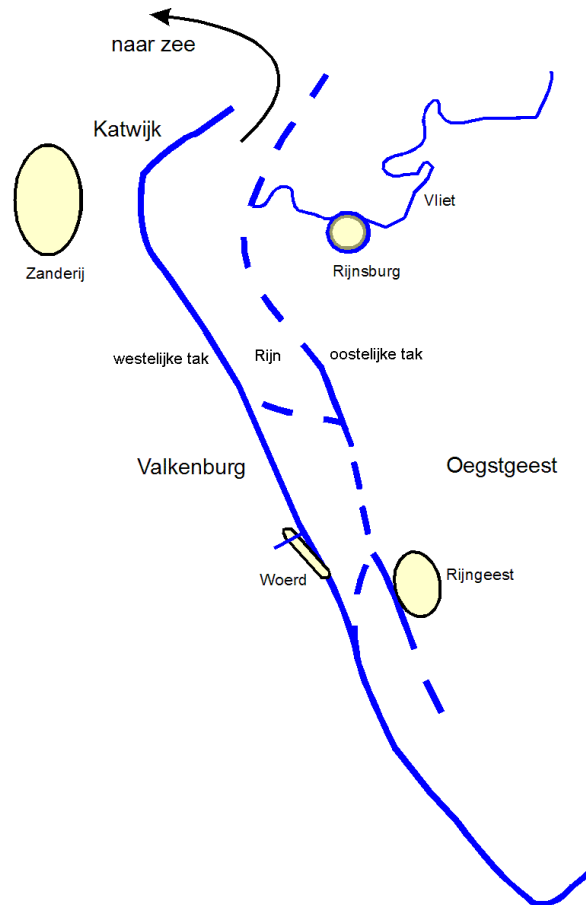
Toen in 476 de laatste Romeinse keizer werd afgezet, lag de Rijnmond er verlaten bij. In de Romeinse tijd was het gebied door zijn ligging aan de monding van de Rijn voor een groot deel bewoond. Vanaf 175 nam dit sterk af door de verzwakking van het Romeinse gezag, overvallen uit het noorden en in de 4e eeuw wateroverlast door overstromingen vanuit de Rijn. Van de periode 250-475 is bij archeologisch onderzoek zeer weinig gevonden.¹

Rond 475 werd in de Zanderij weer een boerderij gebouwd, de tot nu toe oudste gevonden middeleeuwse bewoning.² Aangenomen wordt dat deze 'nieuwe Friezen' afkomstig waren van Texel

¹ Velde e.a, *Cananefaten*, 393-395.

² Velde e.a, *Cananefaten*, 395.

of Friesland. Het waren Angelsaksen, die een eeuw eerder afkomstig waren van de Duitse en Deense Noordzeekust.³ De bewoning breidde zich uit en ook elders zijn bewoningssporen gevonden uit de Vroege Middeleeuwen (de periode van 500-1000):

In Katwijk:

- 1 In het noorden van de Zanderij: enkele gebouwen van 475 tot 700.⁴
- 2 In het centrum van de Zanderij: meerdere gebouwen van 550 tot 750 langs een weg.⁵
- 3 In het westen van de Zanderij: drie huizen van 550 tot 750, een waterput uit 672 (nu in het Katwijks Museum) en een dikke eiken paal uit 761.⁶
- 4 In de hele Zanderij: fibula's (kledingspelden) van 475 tot 900⁷ en munten van 530 tot 800.⁸
- 5 Bij de nieuwe uitwateringsluizen: een akker met paaltje uit circa 600.⁹
- 6 In de Blekerij: aardewerk van 600 tot 800¹⁰ en een waterput uit 761.¹¹
- 7 In Klein Duin: een grafheuvel van 570 tot 750.¹²

In Valkenburg:

- 8 In het dorp: afvalkuilen en waterputten. Een kerk, gebouwd rond 725 en een grafveld van 700 tot 825.¹³

³ Bazelmans e.a., *Voorspel*, 48. Dijkstra, *Rijn & Maas*, 344-345, 357-358.

⁴ Velde e.a., *Cananefaten*, 154-158. Dijkstra, *Rijn & Maas*, 144-155, 438 (nr. 58).

⁵ Velde e.a., *Cananefaten*, 167, 192-195. Dijkstra, *Rijn & Maas*, 144-155, 438 (nr. 58).

⁶ Velde e.a., *Cananefaten*, 216. Dijkstra, *Rijn & Maas*, 144-155, 438 (nr. 58).

⁷ Velde e.a., *Cananefaten*, 309. Dijkstra, *Rijn & Maas*, 144-155, 438 (nr. 58).

⁸ Velde e.a., *Cananefaten*, 312-313. Dijkstra, *Rijn & Maas*, 144-155, 438 (nr. 58).

⁹ Parlevliet, 'De Rijnmond verstopt', 4. Dijkstra, *Rijn & Maas*, 440 (nr. 64).

¹⁰ Parlevliet, *Vondsten in Katwijk*, 10 (nr. 30). Dijkstra, *Rijn & Maas*, 439 (nr. 59, 60).

¹¹ Dijkstra, *Rijn & Maas*, 439 (nr. 59).

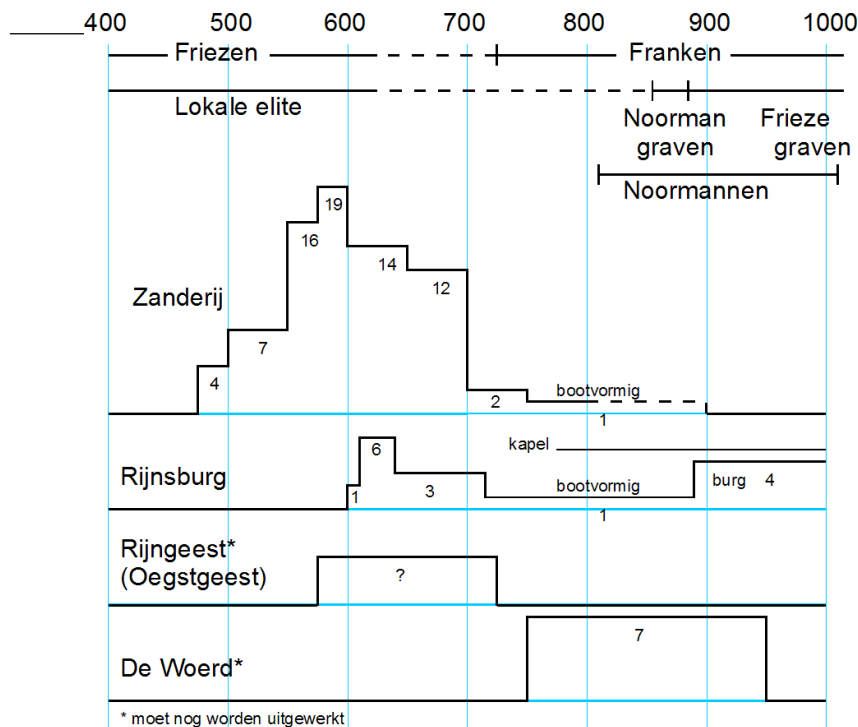
¹² Dijkstra, *Rijn & Maas*, 235-245, 439 (nr. 61).

¹³ Dijkstra, *Rijn & Maas*, 260-264, 438 (nr. 57).

9 Op de Woerd: gelijktijdig 7 huizen van ongeveer 750 tot 950 en steigers rond 800.¹⁴

Aan de overkant van de Rijn lagen:

- een nederzetting en later een burg in Rijnsburg (600-1050).¹⁵
- Rijngeest in Oegstgeest (475-725).¹⁶

Figuur 1. Tijddiagram met het aantal huizen (globaal)

De Friezen, tot 719

In de Romeinse tijd waren de Friezen een Germaanse stam die langs de kust woonde ten noorden van de Rijn. Rond 600 blijkt de hele kust tot in België Fries gebied te zijn, maar dit was geen directe voortzetting van de vroegere stam.¹⁷ De Rijnmond lag in West-Frisia. De Friezen waren als zeevarend volk bekend door hun internationale handel over water. De woonplaatsen waren daarom geconcentreerd rond de riviermondingen. Uit de vondsten in de Zanderij blijkt dat het gebied tot de kust-cultuur van de Noordzee hoorde, zoals ook Engeland. Er werd ook veel handel gedreven met het Frankische gebied stroomopwaarts van de Rijn, want het meeste aardewerk kwam uit Duitsland.¹⁸ De nederzetting in Rijngeest (Oegstgeest) lag met aanlegplaatsen aan een Rijntak en daar was dus handel gevestigd. Daar en in de Zanderij stonden tweebeukige gebouwen, een bouwwijze die toen gebruikt werd voor schuren.¹⁹ Voor de normale wintervoorraad was in de boerderij voldoende ruimte, eventueel met kleine spiekers. Waarschijnlijk waren de schuren daarom bestemd voor handelsvoorraden.

Rond de Rijnmond zijn enkele zeer kostbare archeologische vondsten gedaan uit de Friese periode, die alleen voorkomen in een koninklijke omgeving, zoals een gouden gesp in Rijnsburg, een vergulde drinkhoorneinde in Katwijk en recent een zilveren schaal in Oegstgeest. Katwijk was later ook de vergaderplaats van Rijnland. Daarom wordt tegenwoordig aangenomen dat hier een rijke Friese elite

¹⁴ Dijkstra, *Rijn & Maas*, 141-142, 438 (nr. 56).

¹⁵ Dijkstra, *Rijn & Maas*, 120-126.

¹⁶ Bruin, 'Merovingische nederzetting', 309-315.

¹⁷ Dijkstra, *Rijn & Maas*, 345, 357-358.

¹⁸ Dijkstra, *Rijn & Maas*, 309.

¹⁹ Dijkstra, *Rijn & Maas*, 142.

heeft gewoond die de macht uitoefende in het Rijnland.²⁰

De Franken, na 719

In Duitsland groeide een nieuw rijk van de Franken, dat rond 625 vanaf het zuiden het Friese gebied veroverde. Na een eeuw van wisselingen van de macht rondom de Rijn overwonnen de Franken de Friezen in 719, na de dood van de laatste Friese koning Redbad.²¹ Daarna behoorde de Rijnmond in de hele middeleeuwen tot de diverse vormen van dit koninkrijk.

De Frankische koning was in theorie eigenaar van alle veroverde grond.²² Hij had echter een lokale elite nodig die hem steunde en dus schonk hij het meeste land weg, waarbij de nieuwe eigenaar hem met een eed trouw moest zweren (zie Leenstelsel). Dit konden ook vroegere Friese edelen zijn, die zo hun oude eigendommen terugkregen, mits ze het nieuwe gezag accepteerden.²³ Uit het archeologisch onderzoek tot nu toe nam de bewoning echter drastisch af op het moment dat de Franken de macht overnamen (figuur 1). Het lijkt er dus op dat de oorspronkelijke bevolking met de komst van de Franken is vertrokken (zie ook de Hof Valkenburg).

Daarna verschenen in de Zanderij en Rijnsburg enkele bootvormige huizen, die afweken van voorgaande gebouwen. Ook werd in Rijnsburg een christelijke kapel gebouwd, waar rond 775 vermoedelijk militairen met een zekere status werden begraven.²⁴

Men vermoedt dat de Rijnmond na de Frankische verovering koningsgoed werd vanwege de strategische ligging.²⁵ Valkenburg zou daarna door de koning aan de St.-Maartenskerk in Utrecht zijn geschonken als deel van het tiende van zijn bezit dat hij aan de kerk schonk.

De Noormannen, 810-1009

In 810 brandschatten de (Deense) Noormannen de eilanden voor de Friese kust. Karel de Grote zette een verdediging op met een vloot en in alle havens kwamen wachtposten en wachtschepen. Dit zal ook aan de Rijnmond zijn gebeurd, maar daar is nog niets van teruggevonden. Vanaf 834 werden de Lage Landen intensief door de Noormannen bezocht, waarbij Dorestad werd geplunderd. In 837 werd door Lodewijk de Vrome de kustbewaking opnieuw georganiseerd, waarbij militaire steunpunten werden opgericht.²⁶ Ook daarvan is aan de Rijnmond nog niets gevonden. Vanaf 855 zag de koning zich genoodzaakt om de Deen Rorik te belenen met de Friese landen, waaronder waarschijnlijk de Rijnmond. Hij diende het gebied te beschermen tegen zijn landgenoten, maar daar kwam niet veel van terecht. In 858 vluchtte de bisschop van Utrecht, de eigenaar van Valkenburg/Katwijk, naar het oosten van het land. In 882 werd Rorik opgevolgd door de Noorman Godfried. In 885 werd Godfried vermoord, waarmee een eind kwam aan het Friese Noormannenrijk. Het graafschap langs de kust werd aan de graaf Gerulf geschonken die zich een trouwer onderdaan van de koning betoonde. De strooptochten van de Noormannen bleven doorgaan tot 1009.

De plunderingen van de Noormannen moeten een groot effect hebben gehad op de nederzettingen langs de Rijn. Als voorpost van Dorestad moet de teloorgang daarvan aan de Rijnmond stevig zijn gevoeld. De Noormannen zullen ook de kleine plaatsen onderweg naar Dorestad niet ongemoeid hebben gelaten, want ze stroopten onderweg langs de Rijn wat zij nodig hadden voor hun vertering. Nederzettingen in Koudekerk en Leiderdorp eindigden na 840.²⁷

²⁰ Dijkstra, *Rijn & Maas*, 306, 318, 338, 357, 360. Velde, *Cananefaten*, 405-406.

²¹ Blok, *Franken*, 36-43 e.v., 50.

²² Blok, *Franken*, 74.

²³ Blok, *Franken*, 45-47.

²⁴ Bruin, 'Merovingische nederzetting', 311. Velde, *Cananefaten*, 396-398. Dijkstra, *Rijn & Maas*, 123, 125.

²⁵ Parlevliet, 'Hof Valkenburg', 23.

²⁶ Henderikx, 'Ringwalburgen', 81-85, 90-91, 93, 102.

²⁷ Dijkstra, *Rijn & Maas*, 158. Dijkstra en Verhoeven, 'Leithon', 731.

Aan de Rijnmond is de bewoning echter al voor de Noormannentijd sterk verminderd. Alleen de Woerd bestond nog, met een landhoofd, een 30 meter lange steiger uit 750-850 en afwijkende kleine tweebeukige gebouwen, dus een handelsplaats.²⁸ Er zijn geen brandlagen of effecten van plunderingen gevonden. Zij leefden onder het gezag van de Noorman Rorik en konden hun handel hier voortzetten, dus hadden blijkbaar weinig problemen met de Noormannen. De opgraving is nog niet uitgewerkt, maar vooralsnog worden er geen kenmerken van Noormannen genoemd.

Het Fries-Hollandse graafschap en de bisschoppelijke tussenperiode

De nieuwe graaf Gerulf werd de stamvader van het Friese grafelijke huis. Vanaf 1061 werd gesproken van het graafschap Holland en in 1101 werd Floris II als graaf van Holland genoemd, waarschijnlijk omdat de inwoners van de streek zich niet meer als Friezen zagen.²⁹

Er is wel een korte periode geweest dat de bisschop van Utrecht de graaf had verdreven en heerser was in het gebied rond de Rijn. In 1064 gaf de Frankische koning op papier de grafelijkheid aan de boorden van de Rijn (circa horas Reni) aan de bisschop. Dit moest echter wel door hem worden veroverd en pas in 1070 versloeg hij graaf Dirk V. Maar in 1076 heroverde de graaf zijn voormalige graafschap.

Valkenburg en Katwijk

Over de eigendomssituatie van landerijen aan de Rijnmond in de Friese tijd is niets bekend.

Een belangrijk document uit de Vroege Middeleeuwen is de goederenlijst van de Utrechtse St.-Maartenskerk (S467). Daarin wordt ieder dorp genoemd met het aantal boerderijen (mans) van de kerk. De goederenlijst geeft de situatie weer rond 858, toen de bisschop vluchtte voor de Noormannen, maar werd opgesteld rond 890, toen de bisschop terugkwam en zijn vroegere bezittingen terugvond in handen van de nieuwe Friese graaf Gerulf.³⁰ Waarschijnlijk zullen Gerulfs voorgangers Rorik en Godfried zich ook als eigenaar hebben gedragen. Een papieren strijd volgde, maar de bisschop heeft zijn bezit niet meer teruggekregen (S468, S458-459, S467), behalve in de korte tussenperiode dat de bisschop de graaf had verdreven.

Valkenburg wordt voor het eerst in deze lijst genoemd als: "de kerk genoemd Valkenburg met alle toebehoren behoort de St.-Maartenskerk geheel en al" (S467). Verondersteld wordt dat Valkenburg na de Frankische verovering eigendom was van de Frankische koning, vanwege de strategische ligging aan de riviermond en de oude Romeinse ruïnes. De koning beschouwde zich als opvolger van de Romeinse keizers en daarmee als eigenaar van de Romeinse forten. De ruïnes in Valkenburg en Katwijk moeten toen nog zichtbaar zijn geweest. Valkenburg zou daarna aan de Utrechtse kerk zijn geschonken als gevolg van de schenking van het tiende dat de Frankische koning van zijn bezit aan de kerk schonk.³¹

In 1317 waren Valkenburg en Katwijk één ambacht (gemeente) onder de naam Valkenburg (S398b). De oudste vermelding van de oppervlakte was in 1375 568 morgen en 350 roeden voor de betaling van het morgengeld (grondbelasting) aan het hoogheemraadschap van Rijnland. Vermoedelijk was dit opgemeten rond 1220.³² Dit waren alleen landerijen die op de Rijn uitwaterden, dus zonder de duinen.

In 1544 werd het ambacht opnieuw gemeten en bleek toen 1029,2 morgen groot te zijn.³³ Dit grote verschil is moeilijk verklaarbaar. Zelfs aftrek voor de laatste ontginningen Rijnsoever (90,1M), het

²⁸ Dijkstra, *Rijn & Maas*, 174.

²⁹ Burgers, 'Holland', 202-206.

³⁰ Henderikx, *Beneden-delta*, 117, 121.

³¹ Blok, 'Mondingsgebied', 171. Blok, *Franken*, 45.

³² Amstel-Horák, 'Morgenboeken van Rijnland', 152, 174. Zie Hoogheemraadschap.

³³ Officieel werd het 987M 100R omdat de landmeter bij het optellen alle oppervlakten naar beneden afrondde en enkele percelen in het Grote Veld per ongeluk bij Zuidwijk had gerekend, zie Atlas1544 95.

Nieuwe Weer (77,4M) en de Broek (61,3M) is niet voldoende. Als de oude opmeting het werkelijk bruikbare oppervlakte is, zou rond 1220 maar de helft van het ambacht zijn ontgonnen, of de oppervlakte is vlak na het verzanden van de Rijn bepaald, toen een deel van het ambacht nog onbruikbaar was.

3. De Hof Valkenburg

Heel Valkenburg/Katwijk was eigendom van de graaf en was een hofstelsel, net als Rijnsburg en Oegstgeest.³⁴ Dit was een Frankische methode om een groot landgoed te beheren en werd een curtis genoemd. Van de hoven in Holland is niet veel bekend omdat ze zijn opgeheven voordat het gebruikelijk werd om een papieren administratie te houden en bewaren. Vergelijkingsmateriaal is wel te vinden in Drenthe en in de Abdijen van Egmond en Rijnsburg, waar het hofstelsel langer bleef bestaan.

Het hofstelsel

Een hof bestond uit een groot hofland met een huis dat de graaf zelf exploiteerde. In dit grafelijke huis woonde de beheerder, maar het kon ook door de graaf gebruikt worden. Het resterende land was verdeeld in hoeven (mansi) van een vaste grootte, die gebruikt werden door horige boeren, die niet vrij waren om te gaan waar zij wilden. Zij betaalden daarvoor in natura, zoals haver, hoenderen of kapoenen (gesneden hanen). Ook konden zij verplichtingen hebben (herendiensten), zoals werken op het hofland of vervoer van goederen van de eigenaar. De positie van de boeren was niet zo slecht als wel eens wordt gedacht.³⁵ Ze hadden een groot bedrijf dat zij niet hoefden te kopen, met meestal een gegarandeerde opvolging door hun zoon. De hofdiensten waren eeuwig, dus een hogere efficiency kwam aan henzelf ten goede. Dit is de reden dat hoven later werden opgeheven, toen het voordeliger werd om te verkopen of verpachten. Horigen vielen onder een eigen hofrechtbank onder voorzitterschap van de hofheer. De hoofdhoeve was vaak omgracht en de horigen waren verplicht om deze te verdedigen, maar zij vielen daarmee ook onder de bescherming van de hofheer. Ieder jaar moesten de hofhorigen op de hofdag komen om hun horigheid te bekennen voor de hofheer.³⁶ Waarschijnlijk was dit het gevolg van het ontbreken van een schriftelijke administratie. Er waren zo altijd getuigen of iemand horig was. Hofhorigen zwoeren trouw aan hun hofheer, zoals in Valkenburg, toen de graaf al zijn land verkocht aan zijn horigen, die hij *'fidelibus nostris hominibus'* noemt: 'mijn getrouwe mannen' (S462). Ze waren 'trouw', dus hadden een eed gezworen aan de graaf en waren daarmee zijn 'man' of gezworene geworden. Ook in de Abdij van Rijnsburg, een voormalige hof, deden de bewoners hulde aan een nieuwe abdis door haar trouw te zweren.³⁷ Er waren horigen die geen (edel) en wel (onedel) belasting aan de graaf betaalden.³⁸

De hofheer was de eigenaar van het buurtschapswater, visrecht en watermolen en mocht uit de erfenis van een horige het beste stuk voor zichzelf houden.³⁹

In het oosten van het land gebruikte de bisschop van Utrecht de curtis ook om verspreid liggende bezittingen te exploiteren. Dan werd één mansus ingericht als hoofdhoeve, kerk en schuren om de opbrengsten in natura te verzamelen.⁴⁰ Dat moet ook in deze streek zijn gebeurd, want de bisschop had in ieder dorp wel een paar losse hoeven. Mogelijk was Valkenburg deze hoofdhoeve, want de bisschop heeft lang geprobeerd om juist dit bezit van de graaf terug te krijgen uit de goederenlijst. Deze hof had blijkbaar voor hem een bijzondere betekenis.

³⁴ Parlevliet, 'Hof Valkenburg', 22-49.

³⁵ Monté Ver Loren, *Grondbezit en standen*, 95 noot 26.

³⁶ Monté Ver Loren, *Grondbezit en standen*, 86, 81-82, 89.

³⁷ Hüffer, *Vrouwenabdij*, 233-234.

³⁸ Monté Ver Loren, 'Hoven in Holland', 147. Janse, *Ridderschap*, 34.

³⁹ Monté Ver Loren, *Grondbezit en standen*, 121 nt. 40, 141. Janse, *Ridderschap*, 33.

⁴⁰ Spek, 'Domeinhoeven van Utrecht', 245, 247.

Hofhorigen

Wie kwam er bij de eerste instelling van de hof in aanmerking als hofhorige? Zoals hierboven gesteld waren het geen kleine boertjes die op de hof werkten, met een stukje land voor eigen gebruik. Het waren grote boerderijen met belangrijke rechten en plichten, dus het moet een aantrekkelijke positie zijn geweest. Mensen waren vrij, tenzij men met geweld tot slaaf was gemaakt, maar hofhorigen waren geen slaven. Waarom zou iemand de horigheid op zich nemen en waarom wilde de hofheer dat? Er is wel gesteld dat boeren de horigheid accepteerden in ruil voor een boerenbedrijf.⁴¹ Maar waarom zou de hofheer daarvoor horigheid eisen? Hij kon evengoed met pachters werken en als er één wegliep waren er genoeg andere liefhebbers.

Een andere mogelijkheid zijn (onedele) militairen, die in ruil voor hun dienst een stuk land kregen.⁴² Dit was een goede regeling voor zowel de machthebber als de militair. De Frankische koningen en graven hadden geen geld voor een actief leger met militairen in continudienst. Militairen werden opgeroepen als er een oorlog aanstaande was. Bij het in gebruik nemen van een boerenbedrijf in een hof aan militairen was geen soldij nodig, het land gaf opbrengst, de militairen vielen onder direct gezag en controle van de hofheer via de hofrechtbank en waren dus snel beschikbaar. Men zou niet snel deserteren of overlopen, want daarmee raakte men zijn boerderij kwijt. Daarom was een sterke gezagsband nodig via de horigheid. De machthebber moest kunnen vertrouwen op hun inzet (en van hun zonen) wanneer dat nodig was. De militair kon in de hof zijn gezin onderhouden zonder zelf een bedrijf te kopen, met garantie op overgang naar zijn zoon, levend onder de koning of graaf.

Voor militairen als horigen is in Holland een aanwijzing: de latere welgeborenen, opvolgers van de hofhorigen (zie verder), hadden een verplichte militaire opkomst als de graaf een oorlog wenste. Een hofstelsel had een verplichting tot verdediging, maar alleen van de hof zelf, en de zware verplichting van oorlogen elders nam men niet zomaar op zich. De welgeborenen waren edel, wat betekent dat de militairen in de hof in de loop der tijd een edele status kregen.

Vissers betaalden hofvis aan de hof, maar zullen niet de status hebben gehad van hofhorige.

Het begin van de hof

Het begin van het hofstelsel en hoe de horigen werden gekozen is onbekend. Het werd door de Franken ingevoerd na hun overwinning op de Friezen. In West-Frisia werd al in 719-739 een bezitting met horigen vermeld in Kennemerland.⁴³ Een aanéngesloten hof kon alleen gesticht worden op het moment dat de eigendomskaarten opnieuw geschud werden, want men kon bestaande vrije boeren niet zomaar horig maken en hun land in beslag nemen. Zo'n moment was de overwinning van de Franken op de Friezen, want de Frankische koning achtte alle veroverde grond als zijn persoonlijk eigendom. Er is daarom wel gesteld dat de hofhorigen voortkwamen uit de Frankische bezettingsmacht.⁴⁴ Dat klinkt logisch, als beloning aan de eigen militairen in nieuw veroverd gebied en tegelijk een militair inzetbare reserve aan de Rijnmond. Maar áls de hof werd gesticht na de overwinning op de Friezen en áls de hof was gevuld met Frankische militairen, dan moeten alle Friese grondbezitters zijn vertrokken, waarmee de bevolking rigoureuus van Fries naar Frankisch veranderde. Ook archeologisch zijn daar aanwijzingen voor (zie De Franken). Er zijn echter nog geen hofboerderijen onderzocht.

Een tweede moment was de vermoedelijke gift van de Frankische koning van Valkenburg aan de Utrechtse kerk. Deze was in het oosten van het land gewend om zijn bezittingen in het hofstelsel te exploiteren, dus dat zal ook in Valkenburg zijn gebeurd. In de goederenlijst van Utrecht wordt Valkenburg genoemd als de kerk met al zijn toebehoren. Dat wijst op de lokale kerk als eigenaar van de hof, die van daaruit werd geëxploiteerd. De vraag is dan wat er met de eventuele eerdere

⁴¹ [https://de.wikipedia.org/wiki/Hörigkeit_\(Rechtsgeschichte\)](https://de.wikipedia.org/wiki/Hörigkeit_(Rechtsgeschichte))

⁴² Janse, *Ridderschap*, 31.

⁴³ Monté Ver Loren, 'Hoven in Holland', 108.

⁴⁴ Koene, 'Welgeborenen', 128.

militaire verplichting van de horigen aan de koning gebeurde: verviel deze, bleef die als verplichting aan een ander dan de hofheer, of ging die over aan de bisschop, die dan een legertje kreeg? Voor geen van deze opties zijn aanwijzingen.

In de Noormannentijd was het gezag onduidelijk. De Utrechtse kerk raakte zijn invloed kwijt, het gebied lag op een gevaarlijke locatie en kwam uiteindelijk onder het gezag van een Noormannengraaf. Konden de hofhorigen zich hier handhaven en was het gezag zodanig dat een hofstelsel nog werkzaam kon zijn? Volgens de gebruikelijke opvattingen over Noormannen niet, maar misschien was die maatschappij toch meer georganiseerd dan verwacht. Archeologisch is nog weinig bekend uit deze periode, behalve de aanwezigheid van een handelsnederzetting op de Woerd, die blijkbaar kon overleven en handeldrijven, wat zonder orde niet mogelijk is.

In 885 kwam het graafschap in handen van graaf Gerulf en blijkt hij Valkenburg in beslag te hebben genomen, tot ergernis van de Utrechtse kerk. Dit is het laatste moment dat de hof gesticht of gereorganiseerd zal zijn. Het feit dat Valkenburg nog steeds één is en graaf Gerulf zich daarvan eigenaar kon noemen, is een aanwijzing dat het ook daarvoor als één gebied werd geëxploiteerd door zijn voorgangers, de Noormannengraven. Voor deze graaf kan het bij uitstek de plaats zijn geweest om militairen te belonen en aan de Rijnmond in reserve te houden binnen zijn graafschap.

Uit de historische gegevens is niet duidelijk welke van de voorgaande opties de voorkeur heeft, behalve dat de hofhorigen uiteindelijk militairen van de graaf waren en een edele status hadden.

De omvang

Rond 1122 werd de hof omschreven als: "16 curtilia met het daartoe behorende land en 3 mansi" (S458). Curtile wordt elders een woning in een stad genoemd.⁴⁵ Omdat bij curtilia wordt gezegd "met daartoe behorende land" kan een boerderij bedoeld zijn met losse percelen land elders, terwijl een mansus in een aaneengesloten landgoed lag. Curtilia kunnen dan in een dorp liggen. Het is aantrekkelijk om te veronderstellen dat de drie mansi de latere grote landgoederen Zonneveld (M60, 20,7 morgen), Torenvliet (M64-66, 26,7 morgen) en de Bilt (M451+452, 19 morgen) waren. Een voorbeeld van een curtilia kan het complex zijn rondom M80 en M81 (zie Landgoed van der Specke). De eigenaar hiervan had land in ieder deel van Valkenburg. Meer voorbeelden daarvan zijn er echter niet gevonden.

In het Utrechtse maatstelsel was een mansus 16 morgen groot.⁴⁶ Deze maat was afkomstig van de ontginningshoeven in het veen, die meestal 16,5 morgen waren.⁴⁷ Het is niet bekend of deze maat ook is gebruikt bij de oudere ontwikkelingen op de klei, maar het geeft wel een indruk van wat men onder een gebruikelijke hoeve verstond. Verdere gegevens zijn schaars, maar geven een nog grotere oppervlakte, zoals 30 morgen in Rodenrijs en Vlaarding en 30 morgen in Oegstgeest, waarvan wordt vermoed dat dit ook in vroeger eeuwen de standaard bedrijfsgrootte was.⁴⁸ Dit komt in de buurt van de Valkenburgse landgoederen. Het hofland was 53 morgen.⁴⁹

Het einde

In 1248 verkocht de graaf het land aan de boeren en zal daarmee een einde hebben gemaakt aan het hofstelsel (S462). Dit was alleen het land dat zij in gebruik hadden, want het Hofland en Rijnsoever blijken later nog van de graaf te zijn. Tegenwoordig wordt aangenomen dat bij de opheffing van een grafelijke hof de horigen overgingen naar de stand van de welgeborenen, omdat dezen in grote aantallen voorkwamen in dorpen waar voorheen een kroondomein lag, een groot landgoed van de koning of graaf.⁵⁰ In Valkenburg is dit duidelijk, want de graaf verkocht het land aan zijn horigen, die

⁴⁵ Volgens Monté Ver Loren, *Grondbezit en standen*, 48 noot 62.

⁴⁶ Pouls, *De Landmeter*, 45.

⁴⁷ Van der Linden, *De Cope*, 25-26: 30 roeden breed en ongeveer 1250 meter lang (6 voorling).

⁴⁸ Monté Ver Loren, 'Hoven in Holland', 66-68. Van der Linden, *Cope*, 335.

⁴⁹ Parlevliet, 'Hof Valkenburg', 28.

⁵⁰ Koene, 'Welgeborenen', 130. Janse, *Ridderschap*, 46-47.

hij '*fidelibus nostris hominibus*' noemt (mijn getrouwe mannen, S462). Dit was de gebruikelijke term voor een welgeborene.⁵¹ In 1424 woonden in Valkenburg en Katwijk ook 58 welgeborenen, ongeveer 67% van het aantal huishoudens.⁵² De hofhorigen wilden waarschijnlijk bij de opheffing dezelfde rechten en maatschappelijke status behouden en de graaf de militaire dienst.

Het lijkt er op dat al eerder de graaf onderdelen van de hof van de hand deed, want in 1240 blijkt een particulier een mogelijke hofboerderij te bezitten (zie hofstad van Koudenhove). Ook komen verpachtingen voor met buiten de pacht ook een klein aantal kapoenen. Men kan zich afvragen of dit restanten zijn van tijnsen uit een veel oudere tijd waarin de pacht is begonnen (zie Tijnsen).

Restanten van een hof

Om een hof aan te tonen moeten liefst meerdere van onderstaande punten aanwezig zijn:

- De vermelding van een curtis (S458, S459). Curtis 'van' (curtis 'de') is de centrale hof met hofland (S460, S463).*)
- De aanwezigheid van hofland of -weide (S80, S441, Atlas1544).*)
- Verplichtingen om onbetaald werk te verrichten voor de heer.
- Militaire verplichtingen aan de heer.)*
- Hoven van 16-30 morgen in één blok of verdeeld over ieder deel van de hof.
- Het (deels) betalen in natura, vooral hoenders (S441, voor het hofland), kapoenen (S15P784, voor de molen), hofvis (S437-6), hofkonijnen (15P781, voor de duinen). Vaak was het een kleine hoeveelheid, die wellicht ooit als een recognitietijns bedoeld was (zie Tijnsen).*)
- Huldigen met een eed van een nieuwe (hof)eigenaar.
- Jaarlijks opkomen voor de hofheer.
- 'Hof' belastingen, zoals hofgeld (S67d, S68, S70, S440b).*)
- Na opheffing de aanwezigheid van veel welgeborenen, als nazaten van de hofhorigen.)*
- Na opheffing de betaling van een tijns per hoeve (zie Tijnsen).
- Niet alleen de naam hof, want die heeft ook andere betekenissen, zoals een klein hofje (S406) of de hof rondom een graaf (in Leiden).
- Niet de naam hofstede, want dat is een perceel waar een huis op kan staan (S385b).

*) is in Valkenburg aangetoond.

4. Landschappen

Het landschap van Valkenburg en Katwijk bestond na de Romeinse tijd uit lage duinen en een kleigebied dat regelmatig werd overstroomd door de Rijn.

De duinen

In de Romeinse tijd bestond het huidige duingebied uit laaggelegen, zwak glooiend zand met weinig hoogteverschillen. Dit worden de Oude Duinen genoemd. Bij geologisch onderzoek in de Zanderij, het Zeehospitium en bij de uitwateringssluis is het niet hoger aangetroffen dan op +1,5 m NAP.⁵³

In de 10e eeuw vond een grote verandering plaats in de natuur. Veel zand spoelde aan en stooft op tot hoge duinen, uiteindelijk tot wel 35 meter boven NAP (Vlaggeduin). Dit worden de Jonge Duinen genoemd. Het eerste bericht over deze natuurramp is een heiligenleven van St. Adelbert van rond 985, waarin over de streek rond Egmond staat: "Zoals degenen die het strand wel eens hebben gezien of er in de buurt wonen, weten, waaien er bij langdurige storm vanuit zee grote massa's zand aan op de kust. Deze worden door het aanhoudende geweld van de wind tot zulke hopen opgestuwd, dat ze de hoogste bergen evenaren".⁵⁴ Deze duinen schoven landinwaarts, omdat het

⁵¹ Van der Linden, *Cope*, 5 nt. 1.

⁵² Koene, 'Welgeborenen in Holland', 14. Gerekend 85 haardsteden in Katwijk aan den Rijn en Valkenburg, maar exclusief 138 haardsteden in Katwijk aan Zee, die hoofdzakelijk aan vissers zullen hebben toebehoord.

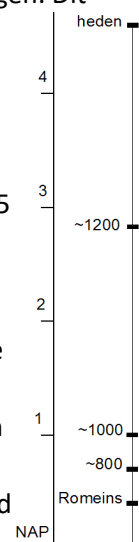
⁵³ Zijverden, 'Landschapgenese', 46. Bloemers en De Weerd, 'Brittenburg', 44-46. Schute, *Zeehospitium*, kaart 1.

⁵⁴ Parlevliet, 'De Rijnmond verstopt', 1-5.

zand van de westelijke helling over de duintop stooft en daarachter in de luwte bleef liggen. Dit werden loopduinen genoemd.

Er zijn nog maar weinig gegevens van de datering van die verstuivingen. Bij de buitensluizen waren er nog geen verstuivingen rond 600 (+0,2 m NAP).⁵⁵ Langs de Louise de Colignylaan (Koestal) zijn een aantal grove dateringen uitgevoerd (zie figuur).⁵⁶ In het dorp Katwijk aan den Rijn lag de 12e-eeuwse overstromingsklei tot +0,9 m NAP, waar 0,5 m zand opstoot in 1150-1200 (nu +3,5 m NAP).⁵⁷

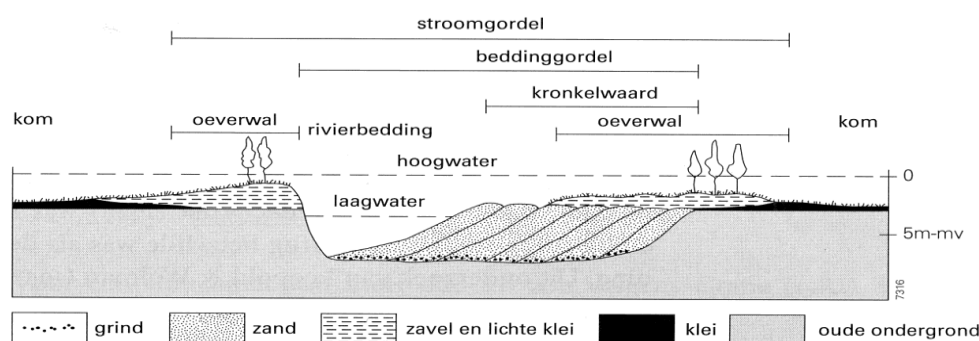
In de Rijnmond werd na de sluiting rond 1150 een smalle duinstrook gevormd tot 1397, want Rijnsoever is dan ongeveer even groot als in 1544.⁵⁸ In het zuiden komen de Jonge Duinen niet verder dan de al aanwezige Oude Duinen.⁵⁹ De oudste vermelding is van 1441, waar de duingrens op dezelfde plaats ligt als in 1544 (S77-1).⁶⁰ Aan de randen van de duinen stooft het zand over soms grote afstanden over de klei en vormde zo duinvlaktes. Duinen waren wildernis en dus vanouds eigendom van de graaf van Holland en tegenwoordig zijn opvolger, de Domeinen.

De Rijn

Van de scheepvaart door de Rijn zijn weinig schriftelijke gegevens. In 679 reisde Wilfrid voor kerstening van de Friezen via de Rijnmond naar Utrecht, waar hij door de Friese koning Aldgils werd ontvangen. Willibrord vermeldt in zijn heiligenagenda dat hij in 690 naar Francië reisde, maar niet hoe. Bonifatius reisde ook naar Frisia in 716, maar niet via de Rijnmond, want hij kwam eerst aan in Dorestad en ging vandaar naar Utrecht. Rond 780 reisde Alcuin via de Rijnmond, Utrecht en Dorestad naar Keulen.⁶¹ In 750-850 werd in Valkenburg bij de nederzetting op de Woerd een landhoofd aangelegd in nog sterk stromend water.⁶²

In 1039-1049 was bij de Rijnsburg een muntplaats die in 1049-1061 verhuisde naar de nieuwe burg in Leiden. Dit betekent dat er een belangrijke markt moet zijn geweest.⁶³ Leiden heeft later een tol op het scheepvaartverkeer door de Rijn.⁶⁴ Beide hebben weinig nut bij een afgesloten Rijn, dus zal de rivier nog open zijn geweest met scheepvaart tot na het midden van de 11^e eeuw.⁶⁵

⁵⁵ Parlevliet, 'De Rijnmond verstopt', 4.

⁵⁶ Zijverden en Brijker, 'Dynamisch landschap', 26. De OSL-dateringen hebben echter een grote onnauwkeurigheid van +/- 100 jaar. De akkerlaag met aardewerk van 1175-1200 is OSL-gedateerd met de laag eronder op 1290 en er boven op 1260.

⁵⁷ Parlevliet en Van der Kooij, 'Stedelijke bebouwing', 51.

⁵⁸ Parlevliet, 'De Rijnmond verstopt', 13.

⁵⁹ Markus en Van Wallenburg, *Bodemkaart 30*.

⁶⁰ Tegenwoordig ligt de duingrens weer iets westelijker vanwege het ontginnen van de lage duinvoet.

⁶¹ Blok, *Franken*, 40, 52. Blok, 'Mondingsgebied', 170. Koene e.a., *Welgeborenen*, 57.

⁶² Bult en Hallewas, *Graven bij Valkenburg*, 148-151.

⁶³ Blok, 'Mondingsgebied', 171.

⁶⁴ Monna, 'Burggraafschap', 92.

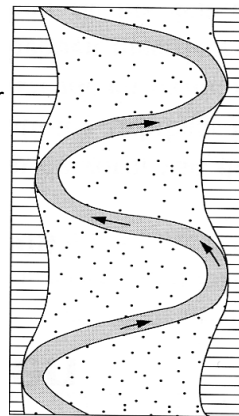
⁶⁵ Blok, 'Mondingsgebied', 172.

Van de Rijn wordt altijd aangenomen dat het een meanderende rivier was vanwege zijn huidige vorm met de grote meanders oostelijk rond het Boonrak, westelijk tegen Katwijk aan den Rijn en weer oostelijk in 't Heen. Het land waar de meanders omheen lopen worden kronkelwaarden genoemd.

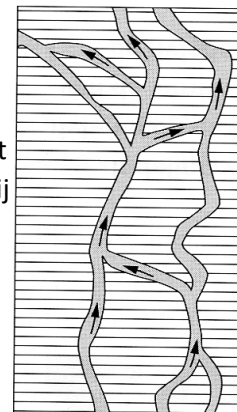
Rivieren in West-Nederland hebben echter de vorm van anastomoserende rivieren. Deze bestaan uit enkele parallel lopende rechte geulen met daartussen schuine takken die de geulen verbinden.

Daarbinnen liggen komgebieden als eilanden met klei en veen.⁶⁶ De hoofdgeulen verplaatsen zich nauwelijks omdat ze tegengehouden worden door een stevige klei- of veenlaag. Inderdaad blijkt dit ook zo te zijn bij de Rijn langs Valkenburg:

- 1 Van de Romeinse tijd tot in de 9e-eeuw lag de Rijn ongeveer op dezelfde plaats.
- 2 Er is een tweede parallelle geul gevonden in het Oegstgeestse Rijngest. Dit kan dezelfde geul zijn die is aangetroffen in Frederiksoord-zuid.⁶⁷ Ook lag bij Rijnsburg naast de Sandtlaan een waal, vlakbij een dijk, wat suggereert dat daar ooit een Rijngest liep, oostelijker dan de huidige geul.
- 3 Het Boonrak/Duifrak en 't Zand blijken geologisch geen kronkelwaard. De ondergrond daarvan bestaat geheel uit zand omdat de stroom in de binnenbocht van de meander weliswaar lager is, maar nog steeds te hoog om klei te laten neerslaan.⁶⁸ Het Boonrak en 't Zand bestaan echter uit vele lagen klei en zullen dus voorheen een riviereiland zijn geweest, vergelijkbaar met de Waard in Leiden.⁶⁹

meanderend

anastomoserend

Een eerdere conclusie dat de Rijn na de 9e eeuw is gaan meanderen met een hoge stroomsnelheid, vanwege de lange 'meander'-lengte, gaat dus niet meer op.⁷⁰ De oostelijke Rijntak moet aan het eind van de Vroege Middeleeuwen zijn afgesloten en daarna dichtgeslibd.

In 1122 werd de Rijn afgedamd bij Wijk bij Duurstede, waarna de Rijn alleen nog regenwater afvoerde. Zelfs de huidige uitwatering met sterke pompen heeft moeite om daarmee de buitenwatering open te houden. Daarbij was er op dat moment vanuit zee een grote aanvoer van zand van de Jonge Duinen. Dit moet de Rijnmond snel hebben doen verzanden. Bij de aanleg van een nieuwe vaarweg door Utrecht lijkt de Oude Rijn al in 1122 geen betekenis meer te hebben voor de doorgaande scheepvaart.⁷¹

In 1134 brak een zware storm door de (misschien al half afgesloten) Rijnmond naar binnen en legde in minstens een tiental jaren een kleilaag neer. Verondersteld wordt dat een groot deel van de Rijnmond dagelijks onder water liep en een laag klei werd afgezet tot aan Koudekerk toe, die in de geologie Duinkerke III werd genoemd.⁷² De dateringen van de ontginningen in dit boek zijn gebouwd op deze stelling, al zijn hier feitelijk nog maar weinig harde bewijzen voor.

Daarna slibde de Rijnmond dicht en was vóór 1165 definitief gesloten, want toen legden de Hollanders een dam in de Rijn bij Zwammerdam. Ze hadden last van het water dat van Woerden kwam en niet meer in zee kon worden geloosd. Het is zelfs mogelijk dat er een dijk werd aangelegd

⁶⁶ Berendsen, *De vorming van het land*, 1-282 e.v. Berendsen, *Fysisch-geografisch onderzoek*, 268, 272, 287.

⁶⁷ Bruin, 'Merovingische nederzetting', 310. Jansen, *Frederiksoord-Zuid*.

⁶⁸ Berendsen, *Fysisch-geografisch onderzoek*, 273.

⁶⁹ Jansen, *Frederiksoord-Zuid*. Visser e.a., *De Wilbert*.

⁷⁰ Parlevliet, 'De Rijnmond verstopt', 9.

⁷¹ Henderikx, *Beneden-delta*, 19.

⁷² Parlevliet, 'De Rijnmond verstopt', 16, 6-8.

aan het strand, dwars over de Rijn, want in 1282 noemde de heer Van Wassenaar als zijn leen van de graaf de strandvond van de 'aggere marino' (zeedijk) of de paal bij Katwijk tot Woudrichem (S446a) en in 1346 droeg gravin Margaretha van Henegouwen de duinen en weiden tot de zeedijk op aan Jan van Nortike, de ambachtsheer van Noordwijk.⁷³

De graaf van Holland was eigenaar van de stroom en bedding van de rivier. Later blijkt de Rijn door hem in leen uitgegeven te zijn aan de burggraaf van Leiden, al is daarvan slechts één duidelijke vermelding in 1324, waarin de graaf op verzoek van de burggraaf 'de Rijn' beleent aan Justine, zijn vrouw.⁷⁴ Later komt alleen de visserij van de Rijn voor, beleend aan Justine (S405c-9). Fockema Andreae vermoedt daarom dat met de visserij de hele Rijn werd bedoeld.⁷⁵ Maar toen de burggraaf in 1403 de opwas in Leiden aan de stad gaf, hield hij de visserij voor zichzelf, dus maakte toen wel onderscheid.⁷⁶ Fockema Andreae toonde wel aan dat de burggraaf in de vijftiende eeuw de hele Rijn en daarmee de nieuwe kleine opwassen als zijn eigendom beschouwde en daar rechterlijk in werd gesteund.⁷⁷ Wanneer de graaf de Rijn aan de burggraaf heeft beleend, is niet bekend. Dit zal samen met de tol en Leidse burg pas gebeurd zijn nadat de Rijnmond gesloten was en de Rijn degradeerde van een internationale vaar- en handelsweg naar een binnenwater met alleen intern verkeer. Rijnsoever en 't Heen zijn de laatste loop van de rivier en kwamen daarom aan de graaf, evenals 't Zand, het Boonrak en de Leidse Waard, als oude eilanden in de Rijn.

De klei

Bij een rivier overstromen regelmatig de oevers. De zwaarste deeltjes (zand) blijven liggen zodra de stroomsnelheid minder wordt. Zo ontstaan naast de rivier stevige oevers van een mengsel van zand en klei (zavel), die bij iedere overstroming hoger wordt en zo een dijk vormen. Die oeverwal is geschikt om te wonen en voor landbouw, dus daar vestigden zich de Romeinen en later de Valkenburgers. Op grotere afstand van de rivier, waar het water vrijwel stil staat, zakken de lichte deeltjes (klei) en ontstaat een moeraskomgebied, doorsneden door geultjes die op de rivier afwateren. Dit gebied werd daarom de Broek genoemd, een middeleeuwse naam voor moeras. Ook langs de geulen konden kleine oeverwallen ontstaan. Hierop is bij archeologisch onderzoek van het vliegveld bewoning gevonden uit de Romeinse tijd, maar niet uit de middeleeuwen.⁷⁸

5. Gebieden, de ontginning

Duinen

De Zanderij werd bewoond vanaf 475 (zie Vroege Middeleeuwen). Het gebied rondom de nederzettingen gebruikte men voor akkerbouw of veeteelt.⁷⁹ Een strakke ontginning met vaste percelen is daar niet gevonden. Het is te verwachten dat er naar het westen nog meer nederzettingen hebben gelegen, tot aan de kust, maar het opgestoven zand van de Jonge Duinen heeft die moeilijk bereikbaar gemaakt. Mogelijk was er nog latere bewoning waarvan de resten verdwenen zijn bij het afzanden van het gebied, maar veel zal dit niet geweest zijn vanwege het droge, onvruchtbare duinzand. In de Zanderij is wel los aardewerk gevonden uit de middeleeuwen.⁸⁰ De bewoning kan ook zijn opgeschoven naar Katwijk aan den Rijn, maar daar is nog geen eerdere bewoning aangetroffen dan 1200-1250 (zie Katwijk aan den Rijn).

⁷³ S446d. Parlevliet, 'De Rijnmond verstopt', 11. Kloos, *Noordwijk*, 40; dit kan ook de Gravendijk zijn. Zie Rijndijken.

⁷⁴ S437-12. Mieris, *Charterboek Holland*.

⁷⁵ Fockema Andreae, 'Oude Rijn', 705.

⁷⁶ Fockema Andreae, 'Oude Rijn', 703.

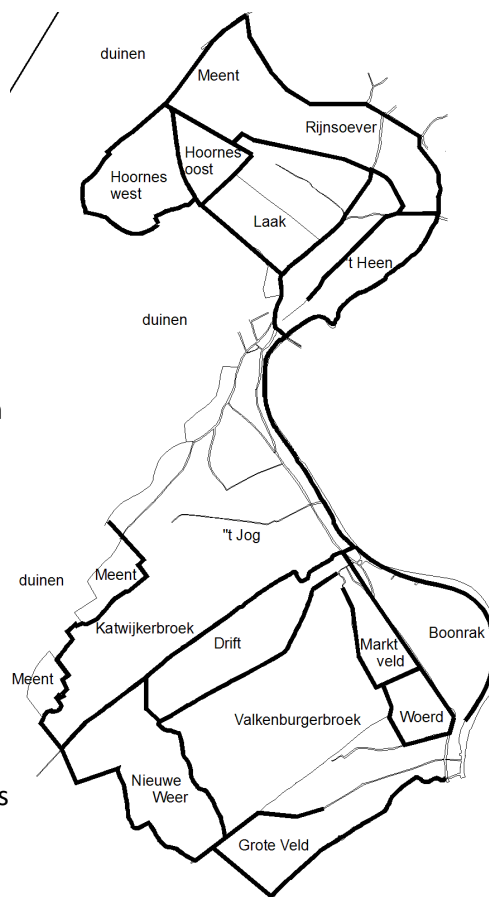
⁷⁷ Fockema Andreae, 'Oude Rijn', 704-705.

⁷⁸ Tol en Jansen, *Sleuven door de delta*.

⁷⁹ Velde e.a., *Cananefaten*, 406.

⁸⁰ Pingsdorf aardewerk: Parlevliet, *Verzameling Eerdbeek*, 5. Parlevliet, *Archeologische vondsten*, 30-33, 36.

De Jonge Duinen zijn nooit ontgonnen vanwege de sterke hoogteverschillen, diep grondwater en de onvruchtbaarheid van het nieuwe zand. Duinvalleien waren beter bruikbaar vanwege de vlakke en het grondwater dat vanaf de hoge duinen hierheen stroomde, maar in later tijd brachten deze zelfs met bemesting weinig op.⁸¹ Ze werden slechts spaarzaam gebruikt voor beweiden, zoals de Koestal. Er zijn in de middeleeuwen geen gegevens van verpachtingen door de Domeinen van duinland. In 2014 is wel bij archeologisch onderzoek bij de Triumfatorkerk een laatmiddeleeuwse boerderij gevonden in Jong Duin op +2 m NAP.⁸² De scherpste datering is Paffrath en Elmpt-aardewerk, samen van 1100-1200 met een mogelijke uitbreiding tot 800-1300. Waarom lag deze boerderij hier, in een onvruchtbare bodem in een tijd dat er grote verstuingen plaatsvonden? Een mogelijkheid is dat het een arme duinboerderij was die hier probeerde te overleven, zoals ook in later tijd enkele malen vergeefs is geprobeerd. Misschien werden boeren hierheen gedwongen vanwege de grote Duinkerken III-overstromingen van ca. 1134-1150. Voor de laatste optie is deze enkele vondst nog te weinig bewijs.

Hoornes-west

De oude Hoorneslaan begrenst een langs de duinen gelegen duinvallei, aflopend van +4 naar +1,3 m NAP kalkrijk zand.⁸³ Bij geologisch onderzoek zijn in de ondergrond enkele sterk humeuze plekken in het kalkrijk duinzand gevonden, maar zonder teken van menselijke invloed.⁸⁴ Het gebied zal daarom in gebruik zijn genomen na het overstuiven door de Jonge Duinen. Het duinzand ligt op een kleilaag op +0,3 m NAP. Door de zandgrond en hoge ligging (diep grondwater) was het land weinig vruchtbaar en werd gebruikt als weiland (zie Duinen). Percelen op hogergelegen zandgrond werden krochten genoemd. Het zal een oudere ontginning zijn dan Hoornes-oost, want de percelering loopt niet onder de Hoorneslaan door. De oudste vermelding is van 1432 (S123).

Hoornes-oost

Hiervoor geldt hetzelfde als Hoornes-west; alleen ligt het zand lager, zodat het geschikt is als bouwland. De opbouw is gelijk aan Hoornes-west: een kleilaag op ca. 0 NAP en daarboven kalkrijk (stuif)zand, aflopend van +0,8 naar +0,4 m NAP.⁸⁵ De oudste vermelding is van 1421 (S90).

De Laak

Geologisch is het gebied gelijk aan Hoornes-oost: klei op ca. -0,2 m NAP met daarop stuifzand van +1,3 m NAP bij het Klein Duin tot enkele dm +NAP bij Rijnsoever.⁸⁶

Rondom de Laak lag een dijk, vanuit Katwijk aan den Rijn: de Heerweg, Biltlaan, doorlopend tot de duinen (zie Rijndijken). Dit blijkt uit:

⁸¹ Hekker, 'Visserswoningen', 64.

⁸² Schute, *Middeleeuws boerenland*, 27, 37, 42, 44. Evenals bureauonderzoek RAAP rapport 4696 pag. 11 wordt verondersteld dat hier geen enkele overstuiving van Jonge Duinen heeft plaatsgevonden, wat zeer onwaarschijnlijk is. Het zand is ook kalkrijk.

⁸³ OAR, kaart A-0434, 1803.

⁸⁴ Jansen, *Zeeweg-Enclave*, boringen 21-27.

⁸⁵ Leuversing, *Schaepmanstraat*. Hornen en Moerman, *Hoorneslaan*, boring 1 en 17.

⁸⁶ OAR, kaart A-0434, 1803. Hornen en Moerman, *Hoorneslaan*.

- In 1306 wordt het landgoed de Bilt een woning "in de Duc" genoemd (S180).
- De naam Dickelinc komt in 1409 voor in de buurt van de Biltlaan (S80).
- Het gebied binnen de dijk werd in 1421 de *Ladiken* genoemd (S90).
- Op de 17e en 19e-eeuwse kaarten ligt de Biltlaan hoog (Atlas1620 en Atlas1825).
- In 1541 wordt de eigenaar van de Bilt door Rijnland beboet omdat hij de Biltlaan heeft afgegraven en in 1543 wordt iemand beboet omdat hij de heerweg bij het Duifhuis heeft afgegraven. Beide lagen dus hoger dan het land.⁸⁷

Zo dicht bij zee is het niet waarschijnlijk dat het een zware zeedijk was voor zo'n beperkt gebied. Het zal een dijkje zijn geweest tegen hoog rivierwater en dan is het ontgonnen na het sluiten van de Rijnmond rond 1150. De oudste vermelding is van 1306 (S431).

Rijnsoever

De loop van de middeleeuwse sloten ten noorden van Katwijk suggereert dat Rijnsoever en 't Heen de laatste dichtgeslibde loop van de Rijn zijn. Het werd ook de Rijn, Rijnkamp of Rijnsweer genoemd. De grens tussen Katwijk en Noordwijk liep door het midden, door het laagste, dus laatste restant van de voormalige rivier.⁸⁸ Dit gebied is dus ontgonnen na het sluiten van de Rijnmond in ca. 1150.

Rijnsoever werd eigendom van de graaf van Holland omdat hij eigenaar was van de rivier en daarmee van de opwas. De oudste vermeldingen vinden we dan ook in zijn archieven in 1284 (S451) en de huurregisters vanaf 1344 (S385).

Net als de Hoornes en de Laak bestaat het maaiveld van het westelijke deel uit zand dat van de Jonge Duinen is gestoven, van minstens +1,3 m NAP bij de duinen, aflopend naar het oosten tot 0 m NAP op 250 meter west van de N206.⁸⁹ Wellicht wordt het daarom in 1447 nog de duinen genoemd en later Helmburg (Atlas1544. S431).

't Heen

Het Heen was oorspronkelijk onderdeel van Rijnsoever en is daarvan gesplitst in 1397 (S440). Tussen Rijnsoever en 't Heen lag een zandstrook die een halve meter hoger lag dan de omgeving.⁹⁰ Waarschijnlijk was hier bij het sluiten van de Rijn een zandbank ontstaan, dwars over de oude rivierbedding. Ten zuiden van deze zandbank hoopte het zoete water van de Rijn zich op en ontstond een mengsel van klei en veen.⁹¹ Gezien de naam van het gebied groeide hier waarschijnlijk Zeebies of Heen (*Scirpus maritimus*), een pionierplant van ondiep, brak water. 't Heen zal ook ontgonnen zijn na het sluiten van de Rijn in ca. 1150 en voor ca. 1200, toen de Maandagse Watering werd gegraven langs de rand van het 't Heen en niet volgens de kortste weg er dwars er doorheen (zie Maandagse Watering). De oudste vermelding van de naam is uit 1458 (S127).

Het meest zuidelijke deel werd Zwaansvoorde genoemd. Dit was het eindpunt van de Oude Rijn, waarvan de visserij door de graaf beleend was van Zwaansvoort tot Zwammerdam (S437-12). Hier was ook de vogelleg beleend (S452), dus wellicht lag hier een broedplaats voor zwanen. Misschien is er een verband met de heer Van Wassenaer, die hier de Heinkamp kreeg (S386) en beleend was met de zwanen in een groot deel van Holland (S405g).

't Zand

't Zand was vermoedelijke een groot riviereiland waar aan beide kanten een tak van de Rijn langs stroomde. De oostelijke tak is afgesloten en dichtgeslibd (zie De Rijn). Ook hier was de graaf eigenaar van de nieuwe opwas. Hij schonk het noordelijke en zuidelijke deel bij de stichting aan de Abdij van Rijnsburg en gaf het middendeel vóór 1213 in leen aan de burggraaf (zie landgoed 't Zand).

⁸⁷ OAR, inv.nr. 514. f9, f21.

⁸⁸ Atlas1544, 95.

⁸⁹ Markus en Wallenburg, *Bodemkaart van Nederland 30*. Topografische dienst, hoogtekaart 1:10.000.

⁹⁰ Topografische hoogtekaart. *Bodemkaarten van Katwijk*, de kaarten.

⁹¹ Bodemkaarten van de cultuurgrond der gemeente Katwijk.

De Vliet en daarlangs de Katwijkerweg tot aan de Langevaart waren zelfs in 1832 nog eigendom van de Domeinen, dus voorheen van de graaf.⁹² Dit is opvallend, want wateringën zijn in die tijd eigendom van de ambachten, zoals het vervolg van de Vliet door het dorp Rijnsburg. De Vliet loopt in 't Zand recht en is daar dus gegraven, in tegenstelling tot het natuurlijk kronkelende vervolg naar Rijnsburg, dat vermoedelijk eindigde in de oostelijke Rijntak. Blijkbaar heeft de graaf na het sluiten van de oostelijke Rijntak de Vliet doorgetrokken naar de westelijke (huidige) Rijntak en ook gezorgd voor een weg naar het veer.

't Zand is dus ontgonnen na het sluiten van de Rijn na ca. 1150 en vóór 1213.

Katwijkerbroek

Katwijkerbroek is het kleigebied ten noorden van de Grote Watering tot aan de duinen. Het werd vanuit de duinrand ontgonnen in smalle, lange percelen. De oudste vermelding van een perceel is uit 1315 (S438). Door dit gebied liep ooit een zijtak van de Rijn, waarvan onbekend is wanneer deze is afgesloten en dichtgeslibd.

Meenten

De hoge duinen eindigden aan de oostelijke rand met een lager gebied dat nog enigszins bruikbaar was. Als wildernis was het eigendom van de graaf, maar blijkbaar had hij toestemming gegeven voor gemeenschappelijk gebruik, want het werden meenten genoemd. Historische bewijzen zijn hier niet van. In tegenstelling tot elders in Nederland waren deze gebieden geen gezamenlijk eigendom van de gebruikers.

Er was een meent aan het einde van Rijnsoever (Atlas1544 kaart: M500, S440) en langs de Katwijkerbroek. Het gebied werd vanaf de 16^e eeuw door de domeinen in pacht uitgegeven en ontgonnen door het af te graven tot vlak land.⁹³ De Katwijkerbroek heeft later de naam overgenomen van de Meent (Mient).

Valkenburgerbroek

Er bestaat een beschrijving van een Noormannentocht in circa 936 in Frisia: "Eens op een nacht, toen het stil weer was, voeren ze een grote rivier op, waar het moeilijk was om te landen en het water voor de oevers over een grote afstand ondiep was. Op het land waren grote vlakten en dichtbij waren bossen; de velden waren nat, omdat het veel geregend had. Daar gingen ze aan land en lieten een derde van de bemanning achter om het schip te bewaken; ze gingen landwaarts langs de rivier, tussen de rivier en het bos; ze kwamen weldra bij een dorp, waar veel boeren woonden; het volk vluchtte het dorp uit, het land in, waarheen het kon, zodra het de troep in de gaten kreeg, maar de Vikingen achtervolgden hen. Daarop kwamen ze bij een ander dorp en bij een derde; ieder die kon, vluchtte weg; het land was effen en de vlakten waren groot; over een afstand waren sloten gegraven en daarin stond water. Ze hadden hun akkers en weiden [met die sloten] omgeven, en op sommige plaatsen waren grote balken over de sloten gelegd; waar men moest passeren, waren bruggen, met hout bedekt. Het landvolk vluchtte het bos in..."⁹⁴

Voor deze omschrijving komen in Frisia alleen de Rijn- en Maasmond in aanmerking. In de 10e eeuw was het gebied langs de rivier blijkbaar al ontgonnen zoals de Valkenburgerbroek er later bij lag. Brede sloten (er waren planken nodig om te passeren), waar water in stond, is een kenmerk van de ontginning van de broeklanden. In rivieroevers lagen vooral greppels. De Valkenburgerbroek had een blokverkaveling, waarvan wordt aangenomen dat het het oudste type verkaveling is uit zeker de negende eeuw.⁹⁵ De willekeurige bochtige verkavelingsloten zouden oude kreekjes volgen. Uit het proefsleuvenonderzoek bleek echter dat het laatste natuurlijke landschap gekenmerkt wordt door de

⁹² Kadaster Rijnsburg, B188 (de Vliet) en B187 (het pad).

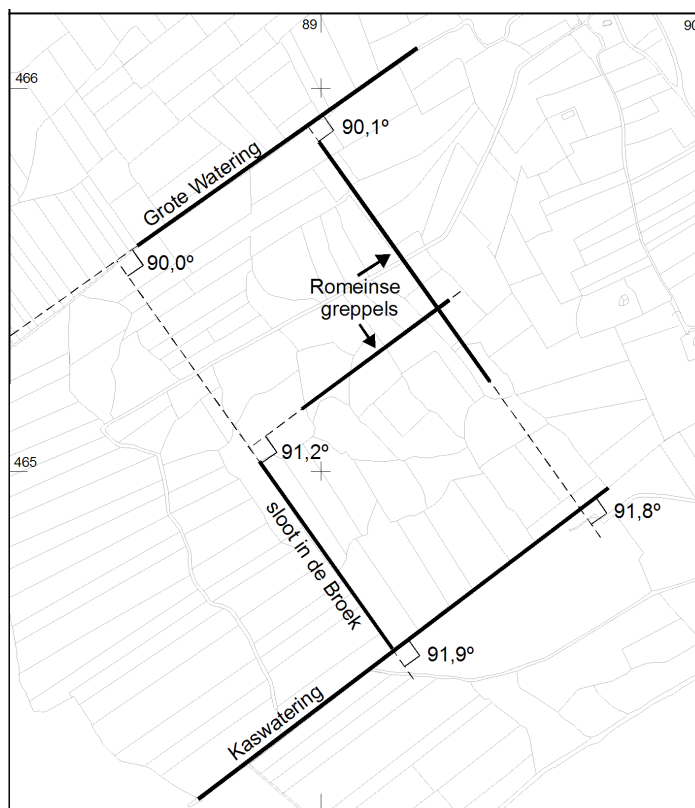
⁹³ Atlas1544, 4.

⁹⁴ Blok, *Franken*, 125.

⁹⁵ Henderikx, *Beneden-delta*, 58.

afwezigheid van krekken.⁹⁶ De perceelgrenzen laten ook geen duidelijke doorgaande krekken zien. Daarom zullen natuurlijke laagten in het geaccidenteerd terrein zijn gevolgd.

Voor de ontginning waren twee grote werken nodig: de Grote Watering en de Broekweg. Nu werd de Grote Watering in de middeleeuwen de Papezyl genoemd, terwijl de Broekweg eigendom was van de Valkenburgse kerk.⁹⁷ Volgens de oudste vermelding van Valkenburg in de 9e eeuw was al het land van de Valkenburgse kerk. Dit wijst erop dat de Valkenburgerbroek ontgonnen is door de Valkenburgse kerk in opdracht van de eigenaar van de kerk, de bisschop van Utrecht. De Broek moet dan ontgonnen zijn nadat de kerk Valkenburg kreeg (ergens na de overwinning van de Franken in 719) en voor hun vlucht voor de Noormannen in 858.⁹⁸

Er zijn twee lange lijnen die aan de basis van de ontginning hebben gestaan: een sloot in de Broek en de Kaswatering. De sloot staat exact haaks op de Grote Watering en vrijwel haaks op de Kaswatering. Waar het verlengde van de sloot de Grote Watering kruist, maakt deze een kleine knik zuidwaarts. Vermoedelijk is de Grote Watering vanaf daar verder uitgezet.

Er zijn aanwijzingen dat deze lijnen afkomstig zijn uit de Romeinse tijd.⁹⁹ Tijdens archeologisch proefsleuvenonderzoek op het vliegveld werden twee lange Romeinse spitsgreppels gevonden, haaks op elkaar. Dit kan een Romeinse veldindeling zijn geweest. Deze staan haaks op de Grote Watering en de sloot in de Broek, terwijl de afstanden vrijwel gelijk zijn aan 2000 Romeinse passen. Het lijkt er daarom op dat bij de ontginning gebruik is gemaakt van nog zichtbare Romeinse grenzen. Maar de greppels waren ondiep en het is twijfelachtig of die vijf eeuwen na de Romeinse tijd nog zichtbaar waren. Er is dus meer archeologisch onderzoek naar de greppels nodig voor meer zekerheid.

Het is onduidelijk wat het effect was van de 12e-eeuwse overstromingen vanuit de zee die over het hele gebied een nieuwe laag klei heeft afgezet, die vroeger Duinkerke III werd genoemd.¹⁰⁰ Gezien de

⁹⁶ Tol en Jansen, *Sleuven door de delta*, 81, fig. 5.5.

⁹⁷ AtlasMid, Index topografische namen. Atlas1544 M216a. Kadaster Valkenburg nr. 590 (Gereformeerde kerk).

⁹⁸ De veronderstelling dat de ontginning is uitgevoerd door de Utrechtse bisschop in de korte periode tussen 1070 en 1076 (Parlevliet, 'Hof Valkenburg', 24) vervalt dus.

⁹⁹ Parlevliet, 'Romeinse greppels'.

¹⁰⁰ Geologen gebruiken tegenwoordig een andere indeling. Omdat daarin geen aparte naam is voor deze 12e-eeuwse

dikte van de kleilaag zou men verwachten dat de vroegmiddeleeuwse sloten zijn dichtgeslibd, maar bij het proefsleuvenonderzoek is geen oudere percelering gevonden.¹⁰¹

De Drift (Kneppel, Opt meer)

De Drift lag tussen de Grote Watering en de Broekweg. De perceelnamen Opt Meer (Atlas1620), Meerkamp en Vennetje suggereren dat het laaggelegen vochtig land was. Aan de overkant van de Grote Watering lag de Bieskamp (land met riet). De namen Drift (weg om vee over te drijven) en Kneppel (weg van stammetjes door moerassig gebied, Atlas1620) doen vermoeden dat hier ooit een weg heeft gelegen ter hoogte van M201, misschien van de Broekweg naar de duinen. Op de huidige hoogtekartaar (AHN) is echter niets zichtbaar van een hoger gelegen oversteek.

Nieuwe Weer (Oostpolder)

Het gebied dat in de middeleeuwen het Nieuwe Weer werd genoemd lag tussen de Broekweg en het ambacht Zuidwijk. Het werd later bebouwd in de Oostpolder. De westelijke sloot is vermoedelijk het restant van een zijarm van de Rijn die vanuit Voorschoten door het Grote Veld en via de Katwijkerbroek naar het noorden liep. Het land werd vooral als hooiland gebruikt en zal daarom lager hebben gelegen dan de Broek.¹⁰²

De naam suggereert dat het later werd ontgonnen dan de Valkenburgerbroek. De Broekweg loopt hier kronkelig en volgt dus een natuurlijke grens, misschien een oude oever van de zijarm. Het is ook een strokenverkaveling, die als een jonger type ontginning wordt gezien dan de blokverkaveling van de Broek. Het land is waarschijnlijk verdeeld onder de hoeven van het hof, want alle percelen hebben een andere eigenaar, waaronder het land van Van der Spek (zie Landgoederen). De ontginning is dan uitgevoerd vóór de verkoop van de hof in 1248. De oudste vermelding van land hier is uit 1315 (S444-2).

Grote Veld

De oudste vermelding is misschien uit 1284 (S453).

Het Boonrak (Duifrac)

Het Boonrak was waarschijnlijk een groot riviereiland waar aan beide kanten een tak van de Rijn langs stroomde. De westelijke tak langs de nederzetting op de Woerd is afgesloten en dichtgeslibd na 850 (zie De Rijn). De graaf van Holland was eigenaar van deze nieuwe opwas. In later tijd hadden alle percelen een verschillende eigenaar, zodat de graaf het waarschijnlijk heeft verdeeld onder de hoeven van de hof, waaronder het land van Van der Spek (zie Landgoederen). De ontginning is dan uitgevoerd na 850 en vóór de verkoop van de hof in 1248.

Het Marktveld en de Woerd

Het Marktveld en de Woerd is de hogere rivieroever met goed bruikbare zavel (klei met zand) en is dus geschikt voor bewoning en landbouw. Het land zal dus altijd zijn gebruikt zolang er mensen woonden. Op het Marktveld is bij archeologisch onderzoek een uitgebreide Romeinse bewoning gevonden.¹⁰³ Na de Romeinse tijd was er geen bewoning en werd het als landbouwgrond gebruikt.¹⁰⁴

De Woerd is pas na de Romeinse tijd ontstaan toen de Rijn zich naar het oosten verplaatste, waarna een vroegmiddeleeuwse nederzetting ontstond van 750 tot 950 (zie Noormannen).¹⁰⁵ Verder oostelijk is 11e-/12e-eeuws aardewerk gevonden in de bouwvoor en er was een huisplattegrond uit die tijd.¹⁰⁶

kleilaag wordt hier nog de oude naam gebruikt.

¹⁰¹ Tol en Janse, *Sleuven door de delta*.

¹⁰² Atlas1544, 89.

¹⁰³ Bult, *Graven bij Valkenburg*, 163.

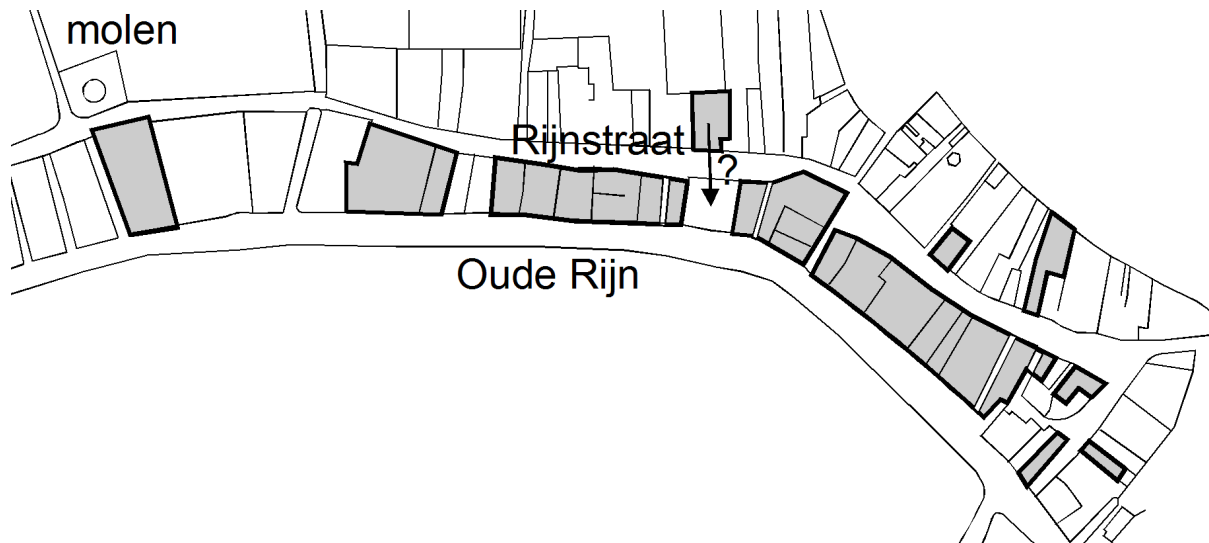
¹⁰⁴ Atlas1544. Bult, *Graven bij Valkenburg*.

¹⁰⁵ Bult, *Graven bij Valkenburg*, 147-166. Deze opgraving is nog niet uitgewerkt.

¹⁰⁶ Bult, *Graven bij Valkenburg*, 158, 163-165.

Uiterwaarden langs de Rijn

In het 19e-eeuwse pachtregister van de Heer van Wassenaar blijkt dat in Katwijk aan den Rijn bijna de hele strook land tussen de Rijnstraat en de Rijn ten noorden van de molen door de baron van Wassenaar en Katwijk in erfpacht was uitgegeven (Atlas1825, versie 2).

Van de meeste erfpachten is de eerste vermelding afkomstig uit de 17e eeuw en/of toegeschreven aan een oude verbrande hofstede (S437-4). Dit laatste is onjuist, omdat er geen hofstede op dit smalle, laaggelegen buitendijkse land kan hebben gelegen. In het morgenboek van 1544 wordt het buitendijkse land alleen vermeld van de Kleine Watering tot aan de molen (15M412-420). Bij de 10e penning van 1561 wordt bij sommige huizen vermeld 'met een vishuisje aan het water' (15P: 393, 423, 424, 429). Waarschijnlijk werd in de 16e eeuw dit buitendijkse land nog niet gebruikt omdat het te laag lag. In die tijd beschouwde de heer van Wassenaar de opwas van de Rijn als zijn eigendom (zie De Rijn). Wie het buitendijkse land wilde gebruiken moest dat van hem in erfpacht krijgen. Een voorbeeld is 15S84, waarin Cornelis Vincents een perceel langs de Rijn van de ambachtsheer in erfpacht krijgt. Hij moest wel veel zand opbrengen. Ook tegenwoordig liggen huizen aan de oostkant van de Rijnstraat lager dan aan de westkant. In 1627 was het grootste deel van de strook bebouwd (16K57).

6. Dorpen, ambachten en gouwen

De kleinste territoriale eenheid in de Frankische Vroege Middeleeuwen was de villa, het dorp met bijbehorend land. Hier werd rechtgesproken door de dorpingen, dus er moeten duidelijke dorpsgrenzen zijn geweest.¹⁰⁷ Bij de nu opgegraven nederzettingen aan de Rijnmond staan de boerderijen bij elkaar. Waarschijnlijk bezaten de meeste boeren dus losse percelen en geen aaneengesloten land, want anders zouden ze daarop hun woning bouwen.

Boven het dorp stond het district, de gouw (latijn: pagus). Maasland en Kennemerland werden een pagus genoemd, maar voor de Rijnmond is dit niet bekend. In 1064 werd de streek nog genoemd als het graafschap rondom de Rijn, dus zonder naam (comitatum et circa horas Renum).¹⁰⁸ De naam Rijnland komt pas voor na 1299 voor het baljuwschap (rechtsdistrict) en in 1324 voor het hoogheemraadschap.¹⁰⁹

Later ontstonden de ambachten, bestaande uit één of meerdere villa's. Het is onduidelijk wanneer deze zijn ontstaan, maar de goederenlijst van de Utrechtse kerk, die de situatie van 858 beschrijft, heeft het nog alleen over villa's. De instelling van parochies suggereert echter dat een soort

¹⁰⁷ Blok, *Franken in Nederland*, 91-92.

¹⁰⁸ Blok, *Franken in Nederland*, 90.

¹⁰⁹ Arend, *Baljuwschappen*, 105. Fockema Andreae, *Rijnland*, 26.

ambachten toen al bestond (zie Parochies). De indeling in ambachten (later gemeenten) is voltooid in de 13e eeuw en bleef grotendeels intact, inclusief de exacte grenzen, tot aan de hedendaagse fusies.¹¹⁰ Vanouds werden bij voorkeur natuurlijke grenzen gekozen, vooral wateren, bossen of wildernis. Minder duidelijke grenzen kregen grenspalen. Zo wordt in 1281 een paal te Katwijk genoemd, wat hier waarschijnlijk de grenspaal was met Noordwijk aan de kust (S446d).

Opvallend zijn de afmetingen van de ambachten langs de kust: Zandvoort met Bloemendaal 13,0 km, Noordwijk 13,7 km, Wassenaar met Katwijk 13,8 km, Monster met Den Haag 13,5 km.¹¹¹ Mogelijk zijn deze ambachten ooit langs de kust uitgezet met vaste afstanden, mits de "met" ambachten ooit samen waren. Inderdaad behoorde Den Haag tot 1276 tot het ambacht Monster, maar van de andere ambachten is zo'n combinatie niet bekend.¹¹²

Ambacht Valkenburg

Er is altijd vanuit gegaan dat de hof gelijk was aan het latere ambacht Valkenburg, dat bestond uit de dorpen Valkenburg en de beide Katwijken. Er is echter recent verondersteld dat zich daarin ook bevonden de in de goederenlijst van de Utrechtse St.-Maartenskerk genoemde dorpen (situatie 858):¹¹³

- Wirthum (bewoonde hoogte), 2 mansi = op de Valkenburgse Woerd.
- Litlongest (kleine geest), 3 mansi = Lutlike geest, het Hofland van de Hof Valkenburg.
- Langongest (lange geest), 1,5 mansi = dorp onder de huidige duinen.
- Hoverathorpa (tegenover het dorp, of dorp van de bewoners van de hof), geheel = de nederzetting in de Katwijkse Zanderij. Uit de erfenis van een particulier.
- en Torenvliet als hof (zie daar).

Dit is echter niet waarschijnlijk. Van drie dorpen heeft de kerk maar enkele mansus en waar liggen dan de andere? De hof zou rond 858 nog geen complete hof zijn. Wanneer heeft de kerk de hof dan samengesteld, want de kerk heeft Valkenburg nooit meer teruggekregen? Ook zou de kerk de hof hebben opgebouwd uit veel kleine delen. Dat is minder waarschijnlijk dan de theorie dat de strategische Rijnmond oorspronkelijk van de koning was, die het zuidelijke deel Valkenburg aan de kerk schonk.

Dorp Valkenburg

Bij de opgravingen van het Valkenburgse Castellum had men helaas minder aandacht voor vroegmiddeleeuwse sporen van het dorp. Er zijn wel afvalkuilen en waterputten gevonden met aardewerk uit die periode, maar geen resten van woningen. Deze kunnen echter ook verdwenen zijn in de zware verstoring van de bovengrond.¹¹⁴

Katwijk aan den Rijn, Groterehevekeestegron?

Katwijk aan den Rijn wordt voor het eerst genoemd in een akte die de graaf van Holland in 1224 ondertekende 'apud Renum Catwijch'.¹¹⁵ De oudste archeologische vondsten in het nog nauwelijks onderzochte dorp dateren van 1200-1250, tussen de Rijnstraat en de Achterweg.¹¹⁶

Huisplattegronden zijn niet gevonden, maar het aardewerk wijst op welvaart. Hieronder liggen kleilagen van de overstromingen van na 1134, waar bewoning niet mogelijk was. Uit de periode 1250-1300 is opvallend weinig aardewerk gevonden, maar daarna werden hier grote stenen huizen

¹¹⁰ Blok, *Franken in Nederland*, 92, 94.

¹¹¹ Gemeten langs de kust op de huidige topografische kaart met ambachtsgrenzen volgens 17e- en 19e-eeuwse kaarten: Bloemendaal en Zandvoort - Noordwijk de huidige grens, Noordwijk - Katwijk het veronderstelde midden van de Rijn, Wassenaar - Scheveningen strandpaal 99, Monster midden tussen pier VIII A en IX.

¹¹² Veen, 'Grafelijke venen in Den Haag', 106.

¹¹³ Dijkstra, *Rijn & Maas*, 143, 154.

¹¹⁴ Dijkstra, *Rijn & Maas*, 258, 264, 438.

¹¹⁵ Kruisheer, *Oorkondenboek* II, nr. 439.

¹¹⁶ Parlevliet en Kooij, 'Stedelijke bebouwing', 51.

gebouwd. Waarschijnlijk was dit het gevolg van de groei van de visserij en waren dit huizen van reders of vishandelaren. Katwijk aan den Rijn was vanouds een vismarkt waar de hele regio zijn zeevis verhandelde. Deze zeevis werd langs de Rijn geladen in schepen voor deels internationaal vervoer (zie Vishandel).

Er is geopperd dat de rond 1064 vermelde naam Groterehevekekestegron de oude naam van Katwijk aan den Rijn was.¹¹⁷ De betekenis zou zijn Grotere heveke stegron = Grote haviks steigers. De verklaring van de andere daar genoemde plaatsen Balkenberg (balken van de Brittenburg) en Litte (Luttige Geest) zijn echter zeer onzeker. Ook is nog niet aangetoond dat er een bos was of dat er steigers lagen. Voor deze toewijzing zijn daarom nog te weinig gegevens.

Katwijk aan Zee

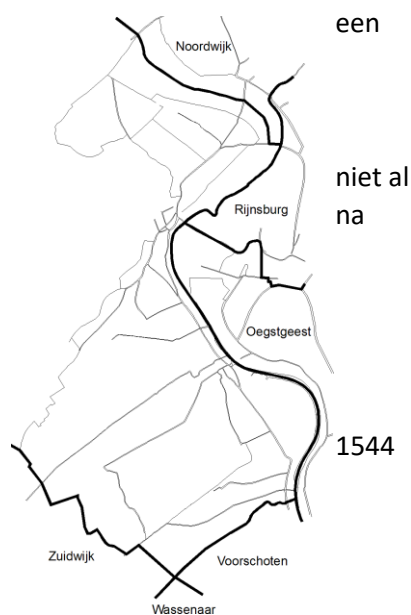
Omdat Katwijk in 1224 'Renum' Catwijch werd genoemd, dus Katwijk aan den Rijn, was ook het zeedorp al aanwezig. Het bestond dus al in de tijd van het hofstelsel, dat in 1248 eindigde. Dat blijkt ook uit het feit dat de vissers hofvis moesten betalen. De oudste vermelding is pas van 1388, toen de vismarkt van Katwijk aan den Rijn naar Katwijk aan Zee werd verplaatst.¹¹⁸ Ook dit dorp kreeg zijn deel van de welvaart door de visserij, gezien de bouw van een vuurtoren en een kerk in de 15e eeuw. Men mag verwachten dat in Katwijk aan den Rijn ooit gevist werd in de open Rijn en misschien vandaar in zee. Dit moet sterk achteruit zijn gegaan na het sluiten van de Rijnmond rond 1150. Vermoedelijk zijn de vissers naar het strand verhuisd om van daaruit op zee te vissen. Archeologisch is in het dorp nog niets gevonden uit die tijd, maar dat kan door de zee zijn verzvolgen.

7. Buurambachten en ambachtsgrenzen

Er zijn twee opsommingen van dorpen aan de Rijnmond, vaak in topografische volgorde:

- Goederenlijst van de Utrechtse St.-Maartenskerk over de situatie rond 858 (S467). Aan de topografische volgorde moet te veel belang worden gehecht, want dat kon de Utrechtse klerk zoveel jaar afwezigheid niet precies weten.
- De dorpen in de ambachten Wassenaar en Zuidwijk in 1343 (zie Wassenaar).

Er zijn geen oudere beschrijvingen van de Valkenburgse-Katwijkse ambachtsgrenzen dan de opmeting voor het morgengeld van met de latere correcties (Atlas1544 100-101). Uit de ligging van percelen die in de middeleeuwse aktes in Valkenburg of Katwijk worden gesitueerd blijken geen andere grenzen.

Noordwijk

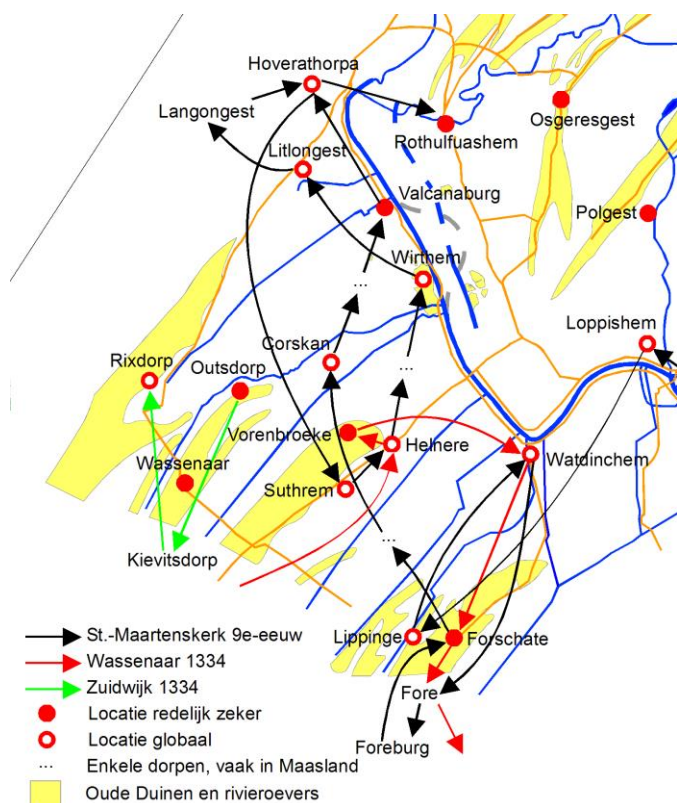
De oudste vermelding van Noordwijk is de eigendomslijst van de Utrechtse St.-Maartenskerk, die in 858 in Nortgo 7 mansi heeft (S457). Daarna schenkt de Frankische koning Arnulf in 889 aan de graaf Gerulf: 'tussen Rijn en Swithardeshaga in zijn graafschap in de plaats Nordcha en Osprehtashem genaamd, één bos en één bouwland' (Dedimus namque ei inter Renum et Swithardeshaga in comitatu ipsius in locis Nordcha et Osprehtashem nominatis silvam unam et terram arabilem unam). Daarom wordt aangenomen dat heel Noordwijk eigendom was van de Frankische koning.¹¹⁹ In dit ambacht lagen minstens de dorpen Noordwijk-binnen (Northgo), Noordwijk aan Zee,

¹¹⁷ S458. Dijkstra, *Rijn & Maas*, 155. Deze naambetekeningen komen niet voor in Künzel, *Lexicon*.

¹¹⁸ Mieris, *Charterboek III*, 498.

¹¹⁹ Koch, *Oorkonden I*, 33, nr. 21. Blok, *Franken*, 79, 83, 104.

Noordwijkerhout (afgesplitst in 1231)¹²⁰, Langeveld en vroeger Osprehtaschem.

De go-uitgang is opmerkelijk (= gouw, zie Dorpen). Deze komt in het westen van Nederland niet voor en de oppervlakte is ook erg klein voor een gouw.¹²¹ Er wordt echter vermoed dat gouw ook de betekenis kan hebben van een groot koningsgoed.¹²²

Noordwijk bestond uit een aantal dicht bij elkaar gelegen strandwallen die bewoonbaar, maar beperkt bruikbaar waren.¹²³ Huizen en wegen lagen aan de rand van de strandwal, zodat men de lage duinrand kon gebruiken voor landbouw (geesten genoemd) en de klei/veen strandvlakte als weiland. Het hogere midden van de duinen was niet bruikbaar door de matige vruchtbaarheid van het duinzand en vooral het diepe grondwater en was bebost. Op de strandwallen lag dus het bos en bouwland dat de koning wegschonk.

Het ambacht grenst in het noorden aan Kennemerland. Ten oosten liep de grens door het midden van een zeer brede strandvlakte, die ooit wildernis zal zijn geweest. Het zuidoostelijke deel van die grens volgde de noordoostgrens van Rijnsburg, als dit ambacht uit Noordwijk afkomstig was (zie Rijnsburg). De grens met Katwijk zal vanouds het midden van de Rijn zijn geweest en liep in 1544 dan ook midden door Rijnsoever, de laatste bedding van de Rijn.¹²⁴ Door de duinen liep deze grens op 17e-eeuwse kaarten loodrecht op de kust naar het strand.

Opvallend is dat de ambachtsgrens in Rijnsoever doorliep tot aan de Lage weg, tussen Katwijk en Rijnsburg in. Een mogelijke reden is dat het gebied aan de overkant van de Maandagse Watering bij de ontginning tot het ambacht Noordwijk hoorde (zie Rijnsburg).

Oegstgeest

De eerste vermelding van Oegstgeest is van rond 858 in de goederenlijst van de Utrechtse St.-Maartenskerk als Osgeresgest (2 mansi). Het dorp lag tot in de 19e eeuw bij het Groene kerkje.¹²⁵ De kerkelijke parochie werd vanaf de 11^e eeuw Kerkwerve genoemd. Op een zeker moment werden twee ambachten Kerkwerve en Poelgeest afgesplitst.¹²⁶ Warmond had een kapel die onder Kerkwerve viel, dus binnen die parochie de tienden hief (zie Parochie). Mogelijk heeft Warmond dus ook bij het oudste Oegstgeest behoord.

Oegstgeest bestond uit twee kleine strandwallen, met rondom een smalle strook strandvlakte met veen en daarbuiten klei van de Rijn.¹²⁷ De oudste natuurlijke grenzen zouden dan zijn de Rijn - Oude Vliet tot in de Kagerplassen, noordelijk van Warmond. De oostgrens laat geen duidelijke natuurlijke

¹²⁰ Kloos, *Noordwijk*, 31.

¹²¹ Künzel, *Lexicon*, 487, de verwijzingen.

¹²² Blok, *Franken*, 81.

¹²³ Meer, *Bloembollenstreek*, kaart.

¹²⁴ Atlas1544, 95.

¹²⁵ Künzel, *Lexicon*, 269, 205. Kaarten 16e-19e eeuw.

¹²⁶ Lugt, *Oegstgeest*, 9, 32-34.

¹²⁷ Meer, *Bloembollenstreek*, kaart.

grenzen zien. In het ambacht lagen minstens de dorpen Oegstgeest (Osgeresgest), Rijnsburg (Rothulfuashem, alleen het kleine deel ten zuiden van de Vliet), Poelgeest (Polgest), misschien ooit Warmond en later de kern Vijfhuizen of Leidse buurt.

Een hofstelsel is bekend rondom de Oude Hof, waarvan nog niet is vastgesteld hoe groot deze was. De vroegmiddeleeuwse eigenaar zal Osger zijn geweest (Osgeresgest = geest van Osger), maar later is de graaf eigenaar die de hof beleent aan de burggraaf.¹²⁸ De oudst bekende hofheer was Willem van Oegstgeest in 1201, terwijl in 1214 het in Oegstgeest gelegen grafelijke leen 't Zand eigendom was van de burggraaf Jacob. De betaling van tijnsen suggereert dat de hof is opgeheven voor 1200.¹²⁹ De ambachtsgrens met Valkenburg werd gevormd door (het midden van) de Rijn.

Rijnsburg

In de Utrechtse goederenlijst van de St.-Maartenskerk wordt Rijnsburg voor het eerst genoemd rond 858 als Rothulfuashem (= woonplaats van Rothulf). Dit zal de oudste eigenaar zijn geweest.¹³⁰ Het is dan geheel van die kerk en verkregen uit de erfenis van Radulfus en Aldburga (S467). Ook Rijnsburg werd in de Noormannentijd in beslag genomen door de graaf. De beschrijving klopt met het latere Rijnsburg: grotendeels ten noorden van de Vliet en een reepje ten zuiden van de Vliet, waar bij archeologisch onderzoek woningen zijn gevonden uit 600-720.¹³¹ De Vliet liep toen ongeveer onder de huidige Abdijlaan en meanderde later noordwaarts naar de huidige locatie, waarna hij gebruikt werd als burggracht. Er is berekend dat Rijnsburg uit 26 mansi bestond.¹³²

In circa 750-775 werd hier een kapel gebouwd die onder de moederkerk Oegstgeest viel. Ze lag ten zuiden van de Vliet, dus nog net in Oegstgeest. Het moet één van de vroegste bedehuizen zijn geweest, mogelijk gesticht door de plaatselijke elite ter herdenking van enkele familieleden. Direct ten oosten van de kapel werd in circa 775-890 een aantal mannen begraven; gezien hun verwondingen en de prestigieuze grafplaats was dit mogelijk een groepje soldaten met een aparte status. Toen later de abdijkerk over dit grafveldje werd gebouwd kwamen de skeletten binnen het koor te liggen en werden bij de archeologische opgraving aangezien voor de in die kerk begraven Hollandse graven en gravinnen. Het zijn echter deze vroegmiddeleeuwse Rijnsburgers die nu rusten in het mausoleum.¹³³

De Rijnsburg

In het goederenregister van de Utrechtse St.-Maartenskerk wordt vermeld dat het dorp Rothulfuashem na de Noormannentijd Rinasburg werd genoemd (S467). De burg zal zijn gebouwd als bescherming tegen de Noormannen door graaf Gerulf na zijn aantreden in 885, zoals in deze periode ook in Zeeland, Frankrijk en Engeland.¹³⁴

In Rijnsburg is vastgesteld dat de burg bewoond werd, al kon dit niet nauwkeuriger gedateerd worden dan de 10e eeuw. De Zeeuwse burgen werden echter al vanaf het begin bewoond, dus dat was waarschijnlijk ook zo in Rijnsburg.¹³⁵ Het was dus meer een versterkte nederzetting dan een vluchtburg. Op de plaats van de Rijnsburg werd vóór de bouw nauwelijks gewoond.¹³⁶ Velen uit de omtrek zullen naar de burg zijn verhuisd, want familie, eigendommen en handelsvoorraad waren daar veilig. Vanuit de omliggende nederzettingen kon men deze nooit op tijd naar de burg brengen als de Noormannen voor de kust verschenen.

¹²⁸ Künzel, *Lexicon*, 269. Janse, 'Willem van Oegstgeest', 10, 14. Kort, 'Repertorium', 1989, 375 nr. 285.

¹²⁹ Janse, 'Willem van Oegstgeest', 15, en zie 't Zand en Tijnsen.

¹³⁰ Künzel, *Lexicon*, 307.

¹³¹ Dijkstra, *Rijn & Maas*, 120-122, 126.

¹³² Sarfaty, 'Rijnsburg', 291.

¹³³ Dijkstra, *Rijn & Maas*, 124-125. Cordfunke e.a., 'Grafmonument', 1-14.

¹³⁴ Henderikx, 'Ringwalburgen', 94, 96-98, 101.

¹³⁵ Dijkstra, *Rijn & Maas*, 127. Henderikx, 'Ringwalburgen', 98.

¹³⁶ Dijkstra, *Rijn & Maas*, 124.

Ook Valkenburgers en Katwijkers zullen naar de burg zijn verhuisd, want zij woonden op de verkeerde oever van de Rijn. Om de burg te bereiken moesten zij eerst de rivier oversteken, waar de Noormannen lagen. Mogelijk bewoonden zij een kwart (vierendeel) van de burg waar zij onder hun eigen hofrecht konden leven, want strikt genomen mochten zij niet buiten hun hof wonen.¹³⁷ In 1133 werd het dorp door gravin Petronella geschonken voor de bouw van een Abdij. Op een onbekend moment werd dit een apart ambacht, waarvan wordt verondersteld dat het deel ten noorden van de Vliet oorspronkelijk in Noordwijk lag, omdat de Kloosterschuur onder de Noordwijkse parochie viel en de Vliet de oudste ambachtsgrens zal zijn geweest. Ook waren de tienden van Kloosterschuur in het bezit van de Abdij van Egmond, aan wie de kerk van Noordwijk was geschonken.¹³⁸ Opvallend is dat in het zuidoosten van het dorp de ambachtsgrens niet de Vliet volgt, maar de Oegstgeesterweg, op de Rijnlandse kaart van 1647 de Rysges genoemd. Wellicht lagen ook hier 'Ofstedi' uit de Vroege Middeleeuwen. Uit de latere eigenschappen van de Abdij blijkt dat het ambacht ooit een hof was, waarschijnlijk met de Kloosterschuur als beheerswoning met 180 morgen hofland.¹³⁹

Rijnsburg ligt op een parallel aan de Rijn liggende hogere strook zavelige grond, waarschijnlijk een oude oeverwal van een oostelijk lopende tak van de Rijn.¹⁴⁰

De ambachtsgrens met Katwijk werd gevormd door de Oude Rijn en de Maandagse Watering. Opvallend is dat hier niet gekozen werd voor het midden van 't Heen, het vroegere Rijnsoever, zoals dat verder noordelijk wel het geval was met Noordwijk. Een reden kan zijn dat Rijnsburg een hof was, waar alle grond eigendom was van de hofheer. Bij een grens door het midden van de rivier zou het eigendom van het oostelijke deel van 't Heen aan de Abdij toevallen, wat niet de bedoeling was van de graaf.

Waddinghem of Voorschoten

De naam Wadding komt vaak voor in de buurt van Valkenburg, zonder dat duidelijk is waar het precies ligt en wat het zou zijn. Wadding is een waternaam die afgeleid is van wadde = voorde.¹⁴¹ Blok veronderstelde dat het een zijtak van de Rijn was, tussen Valkenburg en Wassenaar, met als laatste restant de Dolendsloot.¹⁴² De gegevens zijn:

- Rond 858: het dorp **Watdinchem** in de goederenlijst van de Utrechtse St.-Maartenskerk, tussen Ter Lips en Lopsen (S467).
- 1260: Grote- en kleine tienden in **Waddinghen** tussen Leiden en Dodinslane. Deze worden ook genoemd in 1317 als de tienden tussen de poort van Leiden en de Doedinslane.¹⁴³
- 1331, 1482: 0,5 morgen in Bredencampe bij **Waddinghe** in Zoeterwoude.¹⁴⁴
- 1334: **Waddinghe** in de lijst van dorpen in Wassenaar, tussen Vorenbroek en Voorschoten (zie Wassenaar).
- 1358: Veer **ter Wadding**, het veer in de Doedincxlaan in Voorschoten (S436a).
- 1364, 1415: Belening van 22 morgen te **Ter Wadding**, genaamd de Hoeve ter Waddinghe.¹⁴⁵
- 1370-1909: Diverse vermeldingen van **Waddingsvliet**, waarschijnlijk de Oude Vliet.¹⁴⁶
- 1361: 4 hond in **Waddingherbroek** in Voorschoten. 1407: 3 morgen van de Pancraskerk aan een wetering in **Waddingherbroek** in Voorschoten. In het kaartenboek van de Pancraskerk staan twee

¹³⁷ Parlevliet, 'De grafelijke vestingen aan de Rijnmond', *Historisch Geografisch Tijdschrift* 3-3, 2018, 187-196.

¹³⁸ Sarfaty, 'Rijnsburg', 297-298. Zie ook Noordwijk, de ambachtsgrens in Rijnsoever.

¹³⁹ Parlevliet, 'Hof Valkenburg', 30. Hüffer, *Vrouwenabdij*, 233 (hulde doen). Schotel, *Abdy van Rijnsburg*, 121.

¹⁴⁰ Meer, *Bloembollenstreek*, kaart.

¹⁴¹ Künzel, *Lexicon*, 379.

¹⁴² Blok, 'Mondingsgebied', 169, gebaseerd op S50.

¹⁴³ Hüffer, *Bronnen Abdij Rijnsburg*, 33 nr. 51. Mieris, *Charterboek II*, 182.

¹⁴⁴ ELO, Archief kerken, regest 9 en 2100.

¹⁴⁵ Fockema Andreae, *Kastelen*, 92. ELO, Archief Kloosters, inv.nr. 1583 en regest 307.

¹⁴⁶ Zoeken via google. ELO, Archief kerken, regest 1015 waar de Waddingervliet in 1370 in Zoeterwoude ligt.

- clusters van landerijen die echter beide groter zijn dan 3 morgen.¹⁴⁷
- 1392: Woning Zonneveld in Valkenburg bij de **Wadding** (S442).
- 1404: 1,5 hond land buiten Leiden bij **Waddinghe** in Voorschoten.¹⁴⁸
- 1416: 3,5 morgen, genaamd de Kerfmaede, tussen Bushuysen en de **Waddinghe** in Zoeterwoude.¹⁴⁹
- 1471: 3 morgen Cattenland bij **Waddinghe** in Valkenburg (S50).
- 1496: Jacob Heerman krijgt na ruiling met de Abdij Rijnsburg 1M aan de **Wadding**, ten oosten en noorden begrensd door de **Waddinxvliet** en Rijn. Heerman belooft de brug en sluis te onderhouden terwijl de Abdij vrije doorvaart houdt.¹⁵⁰
- 1499: Land met woning in Valkenburg aan de **Waddinghe** (S51: M137?).
- 1514: 19 morgen land bij de **Waddinghe** buiten Leyden.¹⁵¹
- 1615: **Waddincxsluis** op de Rijnlandse kaart van 1615 (16K63). Op andere versies en latere kaarten wordt deze de Oude Vlietssluis genoemd).
- Er zijn ook Wadding-achternamen, zie Index personen.

Uit geologisch onderzoek in de Stevenshofjespolder blijkt dat de Dolend minstens vanaf de 300 v.C. een brede geul was.¹⁵² Omdat de Waddingnamen zich daaromheen concentreren zal dit inderdaad de oude naam zijn voor de Dolend.

Hier zal ook ergens het dorp Waddinghem (hem = woonplaats) hebben gelegen, op de rivieroever. De meest duidelijke aanwijzing, de tienden van een oude parochie, zijn weer verwarrend, want die lagen van de Doedinxlaan (de weg over de Haagse Schouw) tot de poort van Leiden. In welke parochie lag dan het gebied tussen de Doedinxlaan en Valkenburg?

In het ambachtsgebied van Voorschoten valt de vreemde haak op langs de Rijn, terwijl de Wadding hier ophoudt als grens. Meer logisch zou zijn als Waddinghem het gebied was tussen de Wassenaarse Vaart - Rijn - Wadding. Bij het verdwijnen van het dorp kan dit dan bij Voorschoten zijn gevoegd. Tussen de Waddinxvliet en Leiden zijn echter geen Wadding en Wadding-namen bekend.

¹⁴⁷ Hüffer, *Bronnen Abdij Rijnsburg*, 144 nr. 346. ELO, Archief kerken, regest 1530. ELO, Beeldmateriaal, PV71556

¹⁴⁸ ELO, Archief van de Kerken, regest 58.

¹⁴⁹ ELO, Archief van de Kloosters, regest 328.

¹⁵⁰ Hüffer, *Bronnen Abdij Rijnsburg*, 426 nr. 1009.

¹⁵¹ ELO, Archief van de kerken, regest 489.

¹⁵² Pruijssers en Vos, 'Stevenshofjespolder', 123.

Vóór Voorschoten zal dus Waddinghem het buurdorp van Valkenburg zijn geweest, met als grens de Wassenaarse Watering. Deze vaart wordt voor het eerst in 1330 genoemd (S404d). Het kronkelig verloop bij zijn monding in de Rijn geeft aan dat het oorspronkelijk een natuurlijke kreek was.

Wassenaar en Zuidwijk

Wassenaar en Zuidwijk bestonden uit diverse dorpen, die genoemd worden in een rekening van de graaf uit 1343:¹⁵³

“Phillips ambocht van Wassenaer” Dat gelden deze nageschreven: Walixdorp (Waalsdorp), Boemgaerde, Hilnare, Vorenbroeke, Waddinghe (bij Ter Wadding), Vorscoten (Voorschoten), Hamburch en Voere (Veur), Wike (bij Wijkerbrug), Tolle (bij de Oude Tolbrug). Wassenaar, heren Dirx ambocht van Zuitwijk. Dat gelden deze nageschreven: Outsdorp (Oostdorp), Kivitsdorp (Kievietsdorp), Rixdorp (Rijksdorp).

De verdeling is vreemd, want het dorp Wassenaar en zelfs de burgheuvel van de Van Wassenaers liggen in Zuidwijk, terwijl het huis Zuidwijk in Wassenaar ligt. Waalsdorp staat in de Wassenaarse lijst, terwijl het in Zuidwijk ligt. In de grafelijke rekeningen staan beide ambachten direct na elkaar met de vermelding "Wassenaar, heren Dirx ambocht van Zuitwijk". Dit maakt het waarschijnlijk dat beide ooit één ambacht waren onder de naam Wassenaar en dat Zuidwijk daarvan is afgesplitst. Het is opvallend dat in de lijsten Voorschoten en de andere dorpen op die strandwal onder Wassenaar vallen, terwijl in 1284 Voorschoten als apart ambacht wordt genoemd.¹⁵⁴ De oudste (Philips) van Wassenaar wordt genoemd vanaf 1200 en staat dan al op hoog niveau.¹⁵⁵ De naam betekent dat hij toen ambachtsheer was van Wassenaar, gezien de ligging van zijn burg inclusief Zuidwijk.

De oudste grenzen zullen zijn geweest de Noordzee – Wadding (zie daar) – het midden van een zeer brede strandvlakte. Er is later geen duidelijke natuurlijke zuidgrens, dus dit kan een afgemeten grens zijn (zie Dorpen) of een waterscheiding, tot zover de wateringen strekten.

Wassenaar bestond uit een aantal dicht bij elkaar gelegen strandwallen. Hierop lagen tenminste bovenstaande dorpen en misschien in het zuiden Arentsdorp.¹⁵⁶

De ambachtsgrens met Valkenburg is de Dolentsloot, vermoedelijk het restant van de Wadding (zie Wadding). Het deel langs het Nieuwe Weer is bochtig, dus van oorsprong natuurlijk. Hier kruiste de Wadding de Karske. Zuidelijker was waarschijnlijk geen restant van de Wadding meer zichtbaar, want het deel langs het Grote Veld is recht, dus gegraven.

Aan de noordkant springt de grens naar de Westlaan. Waarschijnlijk was deze laan de oude grens voor de ontginning van het Nieuwe Weer, die onbepaald in de moerassige wildernis eindigde. Bij de ontginning kwamen Westlaan en Dolentsloot niet bij elkaar uit en heeft men vermoedelijk gekozen om de oudste grens, de Westlaan, aan te houden en aan het eind naar de Dolentsloot te springen.

De grens door de duinen wordt tot op 17e en 18e-eeuwse kaarten niet weergegeven. Vreemd genoeg liep deze in 1832 (en tegenwoordig) niet loodrecht op de kust (zie Atlas1825).

Corskan

Dit dorp wordt aan de hand van zijn naam gelokaliseerd bij de kreek de Karske, nu de Kaswatering (S467). Omdat het op een strandwal zal zijn gelegen, zou het een oudere naam van Oostdorp kunnen zijn, dat naast de Karske ligt. In de Utrechtse goederenlijst staat de naam tussen diverse onbekende dorpen, tot in Maasland toe, dus misschien lag dit dorp helemaal niet aan de Rijnmond.

¹⁵³ NA, Archief van de graven van Holland, I.1434. In druk: Hamaker, 'Rekeningen I', 161. De locaties zijn onderzocht in: Tol, 'Ambacht Wassenaar', 139-147. Hilnare en Vorenbroeke staan vermeld op de Rijnlandse kaart van 1647, 16K64.

¹⁵⁴ Muller, 'Oudste register', 172, herdruk 49.

¹⁵⁵ Kort, *Wassenaar, de oudste*, 9.

¹⁵⁶ 16K64, de Rijnlandse kaart van 1647.

8. Kerken, parochies en tienden

Kerkenbouw met onderhoud, inrichting en onderhoud van de pastoor was prijzig en daarom werden zij gesticht door kapitaalkrachtigen. De lokale boeren hadden daar het geld niet voor en in het begin van de kerstening ook niet de motivatie. Hoe de missionering bij dorpelingen werd uitgevoerd is niet bekend, maar als we kijken naar de officiële teksten van de geloofsbelijdenis, dan is het duidelijk dat een eenvoudige boer daar niets van kon begrijpen (de drie-éénheid) en weinig voordelen zag ten opzichte van zijn heidense geloof, want zonde en straf waren al een belangrijk onderdeel van het christelijk geloof. De kerstening gebeurde dan ook van bovenaf.¹⁵⁷ De Rijnmond was veroverd door de christelijke Franken en dus moesten alle oude en nieuwe lokale machthebbers het nieuwe geloof aanvaarden. Ook in de Friese tijd was het al gebruikelijk dat het belangrijkste heiligdom met zijn inkomsten het eigendom was van een adellijke familie.¹⁵⁸ De kerken in Holland werden dan ook hoofdzakelijk gesticht door particulieren.¹⁵⁹

Aan de oudst gestichte kerken is een parochie verbonden en aan de parochie de tienden, een belasting van een tiende van de opbrengst van het land voor het onderhoud van die kerk. Daarmee lag ook de omvang van de parochie vast, want van ieder perceel was bekend aan welke parochie de tienden moesten worden betaald. Het voordeel van het bezit van een kerk waren de inkomsten, waarvan de tienden een belangrijk deel uitmaakten. Deze tienden blijken later het persoonlijk bezit te zijn van de kerkeigenaar. Ze konden los van de kerk worden verkocht of in leen uitgegeven. Zo ontstond in Valkenbrug de situatie dat de kerk voor 1424 geen geld had om een pastoor te onderhouden, terwijl de tienden eigendom waren van een particulier.¹⁶⁰

Van die tienden moest de bouw en onderhoud van de kerk met inventaris en de pastoor worden betaald. Wat daarvan overbleef was voor de kerkeigenaar en bij grote parochies zal dat een behoorlijke inkomstenbron zijn geweest. De vraag is hoe de eerste kerken werden gesticht en vooral hoe de grootte van de parochie en daarmee de tienden werden bepaald. Dat een vermogende familie uit vroomheid een kerk bouwde zal op prijs zijn gesteld, maar volgens welk recht konden die bij de boeren een tiende van hun opbrengsten opeisen? De Utrechtse bisschop moest akkoord gaan met een kerkstichting, maar de grootte van de parochie en het innen van een zo forse belasting zal een zaak van het wereldlijk gezag zijn geweest. Daarbij was voor de inning een organisatie nodig. Men moest de boeren langsgaan om de tiende in natura te innen, die opslaan in schuren en verkopen. Die particulieren moeten dus kerken gesticht hebben in een gebied waar zij invloed hadden, of minstens het gezag om die tienden te mogen innen. Dat betekent dat er vanaf het begin van de Frankische tijd al ambachten of voorlopers daarvan bestonden waarvan de grenzen samenvielen met de parochie en de oorspronkelijke tienden daarvan. Helaas helpt dit niet om de oudste parochies te reconstrueren, want parochiegrenzen werden zelden genoemd en ook de tienden waren zo bekend dat ze in latere stukken alleen bij naam vermeld werden. Daarbij raakten de tienden al snel los van de kerken en konden gesplitst worden.

Als in een parochie een dochterkerk werd gesticht dan bleef de moederkerk eigenaar van de tienden. Maar vanaf de 10e eeuw werd de dochterkerk eigenaar van de tienden in haar gebied.¹⁶¹ Als in een parochie een kapel werd gesticht dan bleef de moederkerk eigenaar van de tienden.

Een kerk was verdeeld in een geestelijk en een wereldlijk deel. Het geestelijk deel was de pastoor en het recht om hem te benoemen, het patronaatsrecht. Het wereldlijk deel werd de kerkfabriek genoemd, bestuurd door de kerkmeesters. Deze was eigenaar van het kerkgebouw, het land waar de kerk op stond en de eigendommen, zoals landerijen. Deze waren financieel gescheiden. Bij de

¹⁵⁷ Weiler, *Willibrord missie*, 25-27, 161-162. Blok, *Franken*, 68.

¹⁵⁸ Weiler, *Willibrord missie*, 25.

¹⁵⁹ Blok, *Franken*, 71.

¹⁶⁰ Zie Kerken: Valkenburg en Tienden: Valkenburg.

¹⁶¹ Van der Linden, *Cope*, 151.

stichting waren beide meestal in één hand, maar dat kon later verschillen.

We zien daarom in Valkenburg en Katwijk dat de graaf en de heer van Wassenaar nog beschikken over de eigendommen van de kerk, lang nadat ze het patronaat aan de commandeurs van Utrecht hadden geschonken.¹⁶² In 1544 is er ook een duidelijke scheiding tussen de eigendommen van de kerk en van de commandeurs, de priesters. Zo was de Broekweg, uit de tijd van de ontginningen, nog steeds eigendom van de kerk en niet van de commandeurs (Atlas1544).

In een kerk konden er ook broederschappen, kapittels of kapellen zijn met eigen financiën en eigendommen.

Kerkelijk vielen alle parochies in Holland onder de bisschop van Utrecht en die zal ook toestemming hebben moeten geven voor een parochie en inwijding van de kerk. Daarvoor was vooral van belang of de kerk voldoende inkomsten had om te pastoor te kunnen onderhouden.

Ten noorden van de Rijn lagen de oudste parochies Noordwijk, Voorhout en Kerkwerpe (Oegstgeest), die later eigendom waren de Abdij van Echternach.¹⁶³ Deze kunnen zijn geschonken door de koning of door Willibrord, die bij zijn dood in 739 een groot deel van zijn bezittingen naliet aan dit klooster.

Omdat Noordwijk koningsgoed was, zal de kerk hier door de Frankische koning zijn gesticht en daarna geschonken aan het klooster of aan Willibrord. Bij de andere twee kerken is de stichter niet bekend.

De Noormannengraven en daarna graaf Gerulf hadden deze kerken later in bezit genomen waarna Noordwijk (St. Jeroenkerk) en Voorhout (met een kapel in Sassenheim) door de graaf in 988 aan de Abdij van Egmond werden geschonken. Van Kerkwerpe (Groene kerkje in Oegstgeest, met kapellen in Rijnsburg, Warmond, Rijnsaterwoude, Esselijkerwoude en Leimuider) is niet bekend aan wie de graaf de kerk later schonk.

Valkenburg

Over de parochie-indeling ten zuiden van de Rijn is minder bekend. Ten opzichte van de omliggende parochies is de Valkenburgse klein. Het is dus mogelijk dat Valkenburg direct na de komst van de Franken onder de parochie van Wassenaar viel (zie pag. 20). Hier lag een oude tufstenen kerk van Wassenaar, waarvan later de heer van Wassenaar het patronaatsrecht had.¹⁶⁴ Toen de Utrechtse kerk Valkenburg kreeg van de koning gebruikte deze een lokale kerk om de hof te beheren, dus vanaf dat moment zullen kerk en parochie zeker bestaan hebben. In de historische gegevens komt de Valkenburgse kerk alleen voor als kerk van de hof met als oudste vermelding rond 858 (S467).

In 1241 schonk graaf Willem II het patronaatsrecht aan de commandeurs van de Duitse orde in Utrecht, maar niet het kerkgebouw met zijn eigendommen.¹⁶⁵ Wel blijkt later dat hij de commandeurs voor hun onderhoud de Katwijkse tienden had geschonken (zie Tienden).

In 1388 gaf de graaf, op verzoek van de inwoners van Katwijk aan den Rijn, de commandeurs toestemming om de parochiekerk over te brengen naar de kapel in Katwijk aan den Rijn, inclusief alle goederen, tienden en renten. Hieruit blijkt dat hij nog eigenaar was van deze goederen. In Valkenburg werd nog wel drie keer per week de mis gevierd.¹⁶⁶

In 1424 werd de kerk van Valkenburg afgesplitst van Katwijk als een parochiekerk, op verzoek van de bewoners en de ambachtsheer, de Heer van Wassenaar. De pastoor zou worden aangesteld door de Duitse orde in Utrecht. Tot de kerk behoorden alle inwoners van het dorp Valkenburg, maar er werden geen parochiegrenzen vastgesteld (S470). Voor het onderhoud van de eigen pastoor

¹⁶² Zie bij de kerken.

¹⁶³ Blok, 'Kerken', 173, 179.

¹⁶⁴ Hartog, *Oudste kerken*, 195-198.

¹⁶⁵ Kruisheer, *Oorkondenboek* II, nr. 608.

¹⁶⁶ Mieris, *Charterboek* III, 511.

schonken twee Valkenburgers landerijen aan de kerk.¹⁶⁷ In 1423 schonk de Heer van Wassenaar aan de kerk de renten van de landen tot aan de Barnewateringszijl, die vroeger van de Valkenburgse kerk waren (S409). Dit kan de Kleine Watering zijn, die meestal de Banwateringszijl werd genoemd. De Grote Watering is echter ook een banwatering en werd meestal als de onofficiële grens tussen Valkenburg en Katwijk gezien.¹⁶⁸

De kerk had een broederschap, St.-Mauritius of Heilig Kruis, die landerijen bezat.¹⁶⁹

Katwijk aan den Rijn

Ook de Dorpskerk heeft een ingewikkelde geschiedenis. Ergens na 1291 kregen de leprozen in Katwijk aan den Rijn het recht om de mis op te dragen in hun kapel, die in de parochie van Valkenburg lag. Die Valkenburgse kerk protesteerde daartegen in 1295 bij de bisschop, omdat ze vreesden dat de Katwijkers in Katwijk naar de mis zouden gaan, wat hun inkomsten zou verminderen. Twee priesters voerden een onderzoek uit en bezochten het leprozenhuis, waarin slechts twee leprozen woonden: de vrouw Hylla met haar gezonde man, twee gezonde zoons van haar broer en de leproos Johannes. Zij concludeerden dat er inderdaad een risico was, waarop de bisschop verbood om in de kapel de mis te lezen (S464a).

Uit de akte blijkt dat Hylla de kapel gebouwd had en dus eigenaar en oprichter was van de leprozerie.

In 1343 vermaakte ambachtsheer Philips van Wassenaar per testament 10 (pond?) Hollands aan "der capelle te Catwyc die ik inghenomen hebbe".¹⁷⁰ Blijkbaar had hij de kapel overgenomen of gekocht van de erven van Hylla. Dit zal pas na 1340 zijn gebeurd, toen hij ambachtsheer werd van Katwijk.

In 1353 zou volgens een oud historische boek Jacob, pastoor van Katwijk, genoemd worden "in de oude brieven en boeken".¹⁷¹ Deze papieren zijn niet meer bekend. Pars noemt ook oude brieven vanaf de 14e eeuw, maar niet pastoor Jacob.¹⁷²

In 1388 droeg ambachtsheer Dirk van Wassenaar het patronaatschap van de kapel over aan de commandeurs te Utrecht om er een parochiekerk van te maken (S468a). De kapel was toen gewijd aan Maria en er waren toen al vicariën met een priester/kapelaan. Ook hier zal niet de kerk met haar eigendommen zijn geschonken, want in 1423 blijkt Dirk van Wassenaar renten van de kerk aan de Valkenburgse kerk te schenken.

In 1424 werden Katwijk en Valkenburg kerkelijk gescheiden (S470). Daarvoor schonk de Heer van Wassenaar in 1423 de renten van de kerk van Katwijk aan den Rijn van landen tot aan de Barnewateringszijl, die vroeger van de Valkenburgse kerk waren (S409).

Katwijk aan Zee

Op verzoek van de inwoners van Katwijk aan Zee splitste de landcommandeur in 1461 hun dorp af van de parochie van Katwijk aan den Rijn tot een eigen parochie (S175a). De kerk zal gebouwd zijn door vooral de rijke reders en vishandelaren, want volgens de akte moesten de inwoners deze onderhouden, volgens uitspraak van de heer van Wassenaar. Zij moesten ook een pastorie bouwen, blijkbaar met tuin, want in 1547 onderhandelden de kerkmeesters met de pastoor om een deel van de pastorietuin (het huidige Andreasplein) te kopen om daar huizen te bouwen (15S79). Er was voor die tijd geen kapel, anders zou deze in de akte van 1461 zijn genoemd.

¹⁶⁷ Heussen, *Oudheden van Rhymland*, 480-484. De omschrijving van de landerijen is daar niet in opgenomen. De tekst staat ook in: Portengen, *Valkenburg*, 203-205.

¹⁶⁸ Een banwatering wordt gezamenlijk onderhouden en geschouwd.

¹⁶⁹ Heussen, *Oudheden van Rhymland*, 484. Atlas Mid: zie Permanente eigenaren.

¹⁷⁰ Gillissen, *Smeekschrift*, 220.

¹⁷¹ Heussen, *Oudheden van Rhymland*, 493.

¹⁷² Pars en Schelling, *Catti Aborigines*, 138.

Tienden

In de 6e eeuw besloot de Frankische koning dat iedere landbezitter een tiende van de opbrengst van het land aan de plaatselijke kerk moest schenken: de tienden. De meeste kerken werden gesticht door particulieren die daarmee ook eigenaar werden van de tienden. Die konden ze weer verkopen, belenen of schenken, zodat ze losraakten van de kerk. Tienden van nieuw ontgonnen land waren van de nieuwe eigenaar. De tienden werden betaald in natura, waardoor er verschillende tienden waren:

Grove-, grote- of korentienden	over granen
Smalle of kleine tienden	over geboren kleinvee (biggen, lammeren, hoenders), bijen, fruit, groente, erwten, hout, hooi, vlas, bonen, hout, appels, enz.
Krijtende tienden	over geboren beesten
Novale tienden	over nieuw ontgonnen land
Vlastienden	over vlas
Kenniptienden	over hennep (geteeld voor touwwerk)

Katwijkse tienden

De graaf was eigenaar van de Valkenburgse kerk en daarmee van de tienden. Het patronaatsrecht schonk hij in 1241 aan de commandeurs en blijkbaar voor hun onderhoud (alleen) de Katwijkse tienden. Door de commandeurs werden deze jaarlijks verhuurd of verpacht:¹⁷³

Jaren waarin zij genoemd zijn en de opbrengst:

- Grote huistiend (1599), fl. 68,- (1838), misschien genoemd naar het grafelijke huis?
- Katwijk 16P (1390), 20P 5S (1470), fl. 7,- (1838, hier genoemd de Molentiend).
- 't Heen (1390), (1470), fl. 46,- (1838).
- de Laak 17P (1390), 31P 12S (1470), fl. 40 (1838, of genoemd de Westtiend).
- Noortnes 17P (1390), 12P 5S (1470), fl. 5,50 (1838).
- Nesse 17P (1390), 16P 11S (1470).
- Vlastiend fl. 102,- (1838).
- Aardappeltiend fl. 45,- (1838).
- Krijtende tiend fl. 4,50 (1838).

De tienden werden in de 19e eeuw nog steeds in natura verzameld, want in de voorwaarden van de pachtveiling van 1838 stond dat de oogst niet van het veld mocht voordat ze was getiend.

De Rijntienden zijn ontstaan na het sluiten van de Rijnmond en waren toen novale tienden die aan de graaf toekwamen als eigenaar van Rijn. Deze blijken in 1284-1402 door hem beleend of verpacht (S2, S451).

Valkenburgse tienden

De Valkenburgse grove en smalle tienden blijken in 1316 door de graaf beleend aan de familie Van Brederode (S384a, S446a, SS457a). Deze zullen al beleend zijn vóór 1241, want anders zou de graaf ze aan de commandeurs hebben geschonken, zoals de Katwijkse tienden eigendom waren van de commandeurs. In 1561 was Floey Jong eigenaar (15P315-320) en in 1812 Dirk van Boetzelaer.¹⁷⁴

In 1561 was de jaarlijkse waarde en in 1812 de pachtsom:

- Kruistiende, 86P (1561), fl. 150,- (1812, hier genoemd de Grote of Kruistiend).
- Woerdtiende, genaamd de grote tiend, 55P (1561), fl. 136,- (1812, genoemd de Hogewoerdse tiend).
- Boenracxtiende, 64P (1561), fl. 44,- (1812).
- Schoutiende, genaamd de Zuidtiende, 40P (1561), fl. 65,- (1812).

¹⁷³ S411a (1390). NA, Notarieel archief van Katwijk voor 1843 (3.04.01), I.5088 nr. 5 (1838).

¹⁷⁴ NA, Notarieel archief van Katwijk voor 1843, (3.04.01), inv.nr. 5048 nr. 68. Jaarlijkse veiling van de pacht.

- Smaltiede, 18P (1561).
- Aardappeltiede, fl. 58,- (1812).
- Zaadtiede, fl. 110,- (1812).

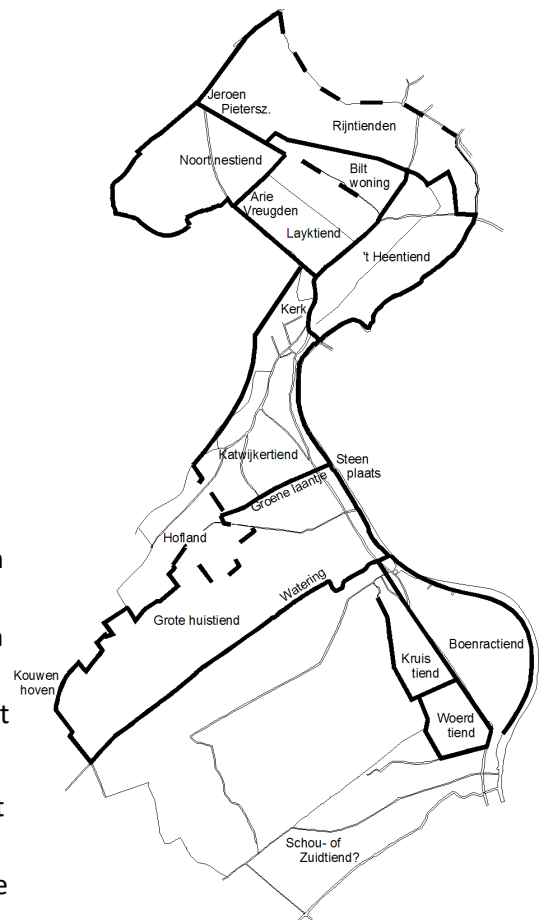
Zelfs na de middeleeuwen werden nieuwe (novale) tienden ingesteld op duinen die door de graaf in erfpacht werden gegeven. De Duitse orde had deze gekocht in 1819.¹⁷⁵ Dit waren:

- Onder Katwijk aan de Persijnse pan bij de Wassenaarseweg.
- Van de Persijnse pan tot het Jodenbolwerk.
- Van het Jodenbolwerk tot het Mallegat.
- Van het Mallegat tot aan Noordwijk.
- Van Noordwijk tot aan Langeveld.

Locaties

De locaties van de tienden zijn niet altijd duidelijk omdat ze jaarlijks werden verpacht en daardoor niet elke keer werden omschreven. In de voorwaarden van de pachtveiling van 1838 staat dan ook dat de pachters genoegzaam bekend zijn met de ligging van het gewas en met de eenvoudige beschrijving genoeg moeten nemen. In de praktijk was dat alleen de naam.

- Van de Katwijkse tienden is een redelijke omschrijving uit 1599 (S411a). Niet zeker is de grens tussen de Rijntiend en Layktiend, die loopt tot achter de Biltwoning. Ligt deze direct achter de woning of verder achter het landgoed? Omdat niet duidelijk is hoever de Rijntiende zich uitstrekte is ook de grens met de Heentiende onzeker. Bij de Huistiende is gelezen dat deze *tot aan* het Hofland loopt. Er is dan van uitgegaan dat graaf geen tienden had van zichzelf van zijn eigen huis.
- Van de Valkenburgse tienden zijn alleen de namen bekend, al zijn er misschien nog beschrijvingen te vinden in de latere notarisarchieven. De namen dekken maar een klein deel van de landerijen. De Kruistiende is gezien als het marktveld, tussen de twee marktkruizen die tijdens de markt werden geplaatst. De Schou- of Zuidtiende lag misschien onder de Kaswating, maar de betekenis van Schoutiende is onduidelijk. Algemene tienden, zoals krijtende-, smal-, aardappel-, vlas- of zaadtieden kunnen over het hele gebied van Katwijk of Valkenburg gelden.

9. Gebouwen

Hieronder worden gebouwen gedateerd aan de hand van het baksteenformaat met behulp van een eigen overzicht.¹⁷⁶

De kerk van Valkenburg.

Bij de opgraving van het Castellum werd ook de oudste kerk gevonden, gebouwd van hergebruikte tufstenen van het Castellum.¹⁷⁷ Men vermoedt dat dit de kerk was die genoemd werd in 858. Het schip van de kerk was van binnen 18,5x10 meter. De kerk lag over een ouder christelijk grafveld, dat dateerde van 695. Over de bouwperiode wordt nog steeds gediscussieerd, met als laatste opvattingen 719-741 of 825-850.¹⁷⁸ Een houten voorganger bij die begraafplaats werd niet gevonden,

¹⁷⁵ NA, Notarieel archief van Katwijk voor 1843, (3.04.01), inv.nr. 5088 nr. 181 (1840).

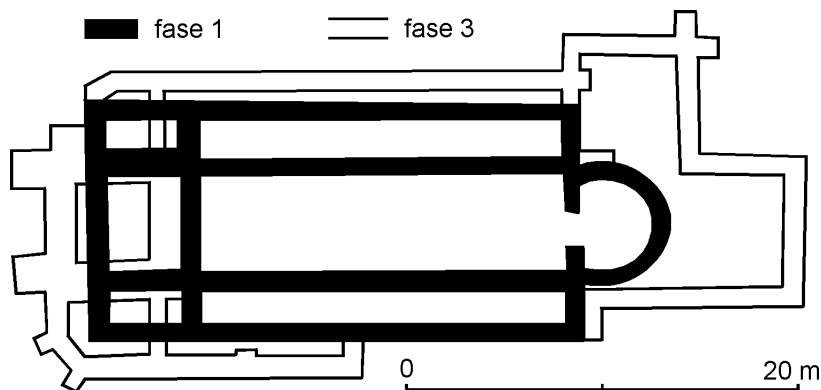
¹⁷⁶ Parlevliet, 'Hollandse bakstenen', 12-13. Parlevliet, *Baksteenformaten*.

¹⁷⁷ Giffen, *Romeinse castella*, 34-59.

¹⁷⁸ Dijkstra, *Rijn & Maas*, 256-265. Hartog, *Oudste kerken*, 39-42, 220-224.

maar die resten kunnen ook verloren zijn gegaan in de verstoorde bovengrond, want ook van het vroegmiddeleeuwse dorp werden putten en kuilen gevonden, maar geen paalkuilen van woningen.¹⁷⁹ In de Utrechtse goederenlijst wordt als eigendom genoemd de kerk met alles wat daarbij hoort. Het was dus geen lokaal kerkje, maar een kerkelijk beheerscentrum, misschien zelfs over de andere mansi in de streek. De functie van Luttige geest als hofcentrum in deze tijd is onbekend. De ruimere financiën en de beschikbaarheid van voldoende Romeins puin kan de reden zijn voor deze opvallend vroege stenen kerk. In het opgravingsverslag wordt deze kerk pre-romaans genoemd (fase 1, met een latere kleine uitbouw fase 2).

Op een gegeven moment werd de kerk uitgebreid met een zware toren en een groot koor (romaans,

fase 3) met later een kleine uitbouw (gotisch, fase 4).¹⁸⁰ Het schip was nu binnen 20x13,5 m, dus niet veel groter. De dikte van de bakstenen (31x16x9 cm) suggereert een bouw in 1200-1250. Het metselverband wordt door Van Giffen omschreven als "afwisselende strekken en koppen", waarbij niet duidelijk is of dit binnen een laag of tussen de lagen is en hoe ze afwisselen. Op een foto lijkt het staand- of kruisverband, dat eigenlijk pas later zou voorkomen.¹⁸¹ De overgang van de kerk naar de commandeurs in 1241 lijkt de meest waarschijnlijke reden voor de uitbouw, omdat vooral het koor werd vergroot, wat past bij een geestelijke orde. Zij bezaten echter alleen het patronaatsrecht en de kerk was nog van de graaf (zie Kerken). Om het kerkterrein lag een muur met dezelfde maat stenen in staand verband.¹⁸²

Pastorie

In 1375 werd 2M land (M213) genoemd achter de woning van het Duitse huis (S153b-1, S153a). In 1544 werd een korte akker vermeld van de commandeur te Katwijk achter aan het huis (15M212). In 1564 woonde de pastoor in een huis met boomgaard (15P311). In 1719 werd echter vermeld dat het commandeurshuis in de Commandeurstraat lag en werd bewoond door de dominee. Daarnaast lag de Kleine Commandeurstraat.¹⁸³ Dit werd ook vermeld in 1796, samen met de vermelding van een brief uit 1593 met een verdrag van eigendom tussen de pastoor Francois Worms en de kerk.¹⁸⁴ In 1832 lag de pastorie aan de huidige Hoofdstraat, kadaster 125 en 126, nu tussen huisnummer 4 en 6.

Er worden dus drie locaties genoemd, waarvan de oudste waarschijnlijk het huis is aan het begin van de Broekweg, zoals aangegeven op de kaart van de Atlas1544. Gezien de vermelding uit 1375 zal dit ook het commandeurshuis zijn in de periode 1241-1388. Vermoedelijk is dit in 1593 verkocht.

¹⁷⁹ Glasbergen, *Romeinse castella*, 18-23.

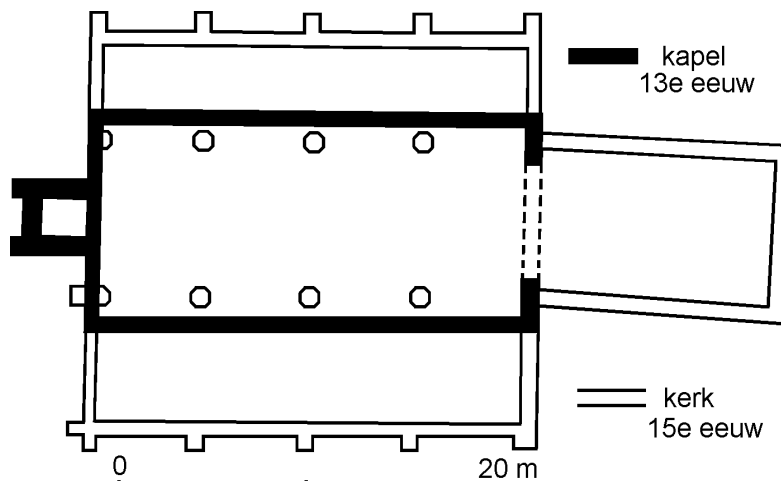
¹⁸⁰ Hartog, *Oudste kerken*, 39-42, 221.

¹⁸¹ Giffen, *Romeinse castella*, 51, afbeelding 22, plaat 10. Parlevliet, *Baksteenformaten*.

¹⁸² Giffen, *Romeinse castella*, 57, afbeelding 33 (helemaal achteraan) en plaat 9a. Foto's van de archeologische begeleiding van het vervangen van de riolering in 1991, waarbij de muur werd aangetroffen voor Kruisweg 9: gegevens in het Provinciaal Archeologisch Depot, in de documentatie van Frits Kleinhuis.

¹⁸³ Heussen, *Oudheden van Rhymland*, 489.

¹⁸⁴ Ollefen, *Dorpsbeschrijver I*, Valkenburg, 12.

De kerk van Katwijk aan den Rijn

Archeologisch is vastgesteld dat het oudste gebouw van steen was, met een toren van 4x4 meter en een schip van binnen 22,5x10 meter.¹⁸⁵ Aangenomen wordt dat dit de kapel was van de leprozen. Dat is voor die tijd groot, vergeleken met kapellen en kerken elders: de grafelijke kapel die in dezelfde tijd op het Binnenhof werd gebouwd (binnen 21x8 m), Valkenburg (binnen 18,5x10), Noordwijkerhout (binnen 17x8,5 m), Hillegersberg (buiten 16x9 m) en Schiedam (binnen 20x9,5).¹⁸⁶

Uit het conflict met de kerk van Valkenburg blijkt dat kapel gebouwd was door een vrouw Hylla voor haar eigen familie (S464a). Zij moet dus een zeer vermogend persoon zijn geweest. Er waren op dat moment slechts twee leprozen, waarvan er in een dorp ook niet veel meer te verwachten zijn. In de kapel mocht ook de mis worden gelezen, dus zij kon ook de priester bekostigen. Er was ook een leprooshuis. Dit is de oudste vermelding van een leprooshuis in het toenmalige Holland.¹⁸⁷

Het steenformaat is vrijwel gelijk aan de rond 1290 gebouwde ridderzaal in Den Haag.¹⁸⁸

Waarschijnlijk nadat in 1388 de kapel werd verheven tot een parochiekerk, is het oude gebouw afgebroken en werd aan de oude toren een nieuwe kerk gebouwd met drie beuken en een rechthoekig koor.¹⁸⁹ De noordelijke beuk was bedoeld voor kapellen, gezien de aparte dakjes op iedere travee, die op oude prenten en nu nog in het steenwerk zichtbaar zijn. Het nieuwe koor heeft het oude grote steenmaat, waarschijnlijk hergebruikt van de oude kerk. Deze kerk werd gewijd aan Johannes de Doper. De vele beroepen waarvan hij beschermheilige was passen niet bij Katwijk aan den Rijn, behalve een zeldzame uit Brugge, waar hij de patroon was van de visverkopers.¹⁹⁰ In die tijd was Katwijk aan den Rijn vermoedelijk een welvend centrum van vishandel tot in het buitenland (zie Vishandel). De reders en de vishandelaren zullen een belangrijk deel van de kosten van de herbouw van de kerk hebben gedragen.

Bijzonder is dat het koor onder een hoek van 5 graden staat met het schip. De oriëntatie van het schip wijkt ook af van het oosten: 22 graden en het koor 17 graden, beide noordoostelijk. Het blijkt dat veel kerken afwijken van het oosten, waarover het nodige is gepubliceerd, maar waar geen reden voor is gevonden. Er is verondersteld dat de kerken werden gericht op de zonsopgang op de dag van

¹⁸⁵ ROB, *Ned. Herv. kerk*, 1976.

¹⁸⁶ Klooster, 'De Hofkapel', 29. Hartog, *Oudste kerken*, 203, 167.

¹⁸⁷ Goudriaan, *Piety in Practice*, 46-47, 72.

¹⁸⁸ Kuile, *Nederlandsche monumenten*, 14-19, Dorpskerk: 28/29x14x6,5/7 cm. Kuile, 'Baksteenformaten', Ridderzaal: 29x14/14,5x7/7,5 cm.

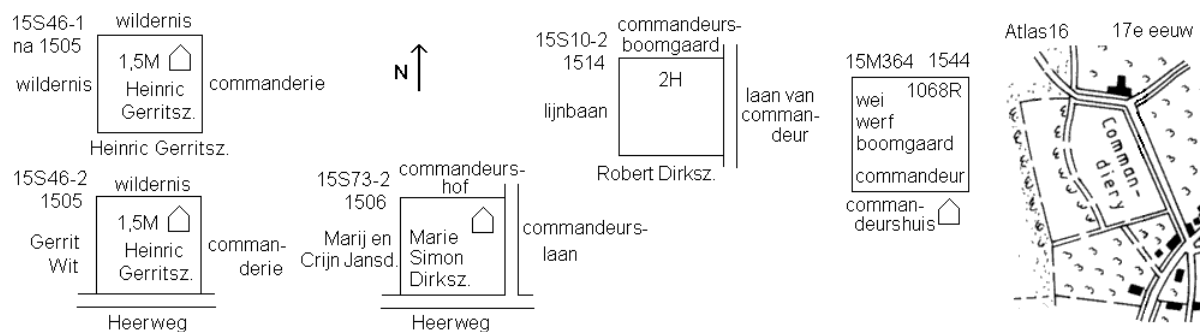
¹⁸⁹ Steenformaat 21/22 x10/11x5/5,5 cm.

¹⁹⁰ Claes en Vincke, *Beschermheiligen*, 229.

de kerkheilige. Dat blijkt echter in Groningen niet het geval en ook niet bij diverse kerken in de omgeving.¹⁹¹ Het lijkt ook technisch moeilijk om die positie te bepalen zonder gebruik van ingewikkelde berekeningen of tabellen. Waarschijnlijk was ruwweg het oosten voldoende en is het koor van de Dorpskerk een meetfout.

Commandeurshuis (pastorie)

In 1544 werd genoemd een werf, boomgaard en weiland van 1068R van de commandeurs ten noorden van het huis (M364). Dit zal het weiland zijn geweest dat in de 19e eeuw nog de Commandeurshof of Schapenwei werd genoemd, ten westen van de Commandeurslaan.¹⁹² Het was toen de helft kleiner, waarschijnlijk omdat het was overstoven door de duinen, want al in 1550 en op een 17e-eeuwse kaart blijkt de commanderie te zijn overstoven (S480a, 16K50-9). Van de Commandeurshof zijn uit de 16e eeuw nog enkele mededelingen, maar die zijn moeilijk te combineren:

Waarschijnlijk lag het huis in de hof, in de zuidoosthoek en komt niet voor op de kaart van 1627 (16K57). Volgens een aantekening in 1719 zou het huis aan het Commandeurspad hebben gelegen, maar dat lijkt niet juist.¹⁹³ Het huis op de kruising van Commandeurslaan en -pad op de kaart van 1627 is archeologisch onderzocht en was niet ouder dan de 17e eeuw.¹⁹⁴

Opvallend is dat de inwoners van Katwijk aan Zee 'getrouwd en ongetrouwd' in het begin van de 20e eeuw met Pasen nog naar het Paasduin trokken, dat direct ten westen van de Commandeurshof lag.¹⁹⁵

Gasthuis

Het gasthuis wordt voor het eerst genoemd in 1343 als ambachtsheer Philips van Wassenaer hieraan per testament 10 schelling Hollands vermaakt.¹⁹⁶ In 1719 wordt vermeld dat het Heilige Geesthuis, dat in een Gasthuis was veranderd, was vergroot door de aankoop van een naastgelegen huis en de aanleg van een tuin.¹⁹⁷ Vermoedelijk was dit het huis in de Kerkstraat (nu nr. 6-10), dat in het kadaster van 1832 (B681-B684) eigendom was van de gereformeerde diaconie. Na 1751 werd het omgezet in een weeshuis, herbouwd in 1860 en in 1929 opgeheven.¹⁹⁸

¹⁹¹ Sanders, 'Oosting', 85-94. Eigen controle bij de Leidse kerken en Noordwijk, Oegstgeest, Warmond, Leiderdorp, Wassenaar en Katwijk aan Zee.

¹⁹² Atlas1825, kaart. Kadaster Katwijk, B612-614: 66,9 are = 472R.

¹⁹³ Heussen, *Oudheden van Rhymland*, 491.

¹⁹⁴ Corver, *Commandeurslaan*, 29.

¹⁹⁵ Overdiep, *Woordenboek*, 101. Atlas1620, kaart.

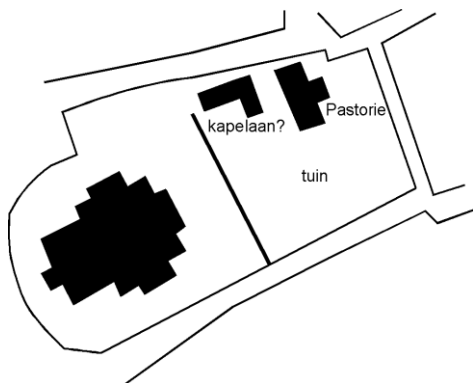
¹⁹⁶ Gillissen, *Smeekschrift*, 220.

¹⁹⁷ Heussen, *Oudheden van Rhymland*, 491.

¹⁹⁸ Brakel, *Katwijk in Tachtig*, 98-99.

De kerk van Katwijk aan Zee

Gezien de parochiesplitsing in 1461 zal de kerk kort daarna zijn gebouwd (S175a). De kerk was gewijd aan de apostel St. Andreas, net als zijn broer Petrus een visser en daarom de patroonheilige van de vissers. In de akte wordt niet vermeld dat de commandeurs de kerk bouwden, dus zullen de inwoners dit hebben gedaan. De kerk(fabriek) werd wel onder de hoede gesteld van de ambachtsheer.

Volgens sommigen is er een verband met het Andreaskruis in een oud wapen van de Van Wasseaers, maar dat werd niet meer gebruikt na 1340.¹⁹⁹ Bij de bouw werden stenen gebruikt van 19,5x9,5x5,5 cm.²⁰⁰ Voor de kerk en pastorie werd een groot terrein gereserveerd: het huidige kerkterrein en Andreasplein. Hiervoor zal een nieuw stuk duin ten zuiden

van het dorp zijn gebruikt, waarna de Zuidstraat en huizen ten zuiden van de kerk zijn ontstaan. In het begin lag de kerk dus niet in het midden van het dorp, maar zijn er later huizen omheen gebouwd.

De pastorie

In 1461 werden de Katwijkers verplicht een pastorie te bouwen met een erf dat eigendom werd van de pastoor.²⁰¹ Op een kaart van 1627 is een kerk met pastorie-erf te zien met daartussen een muur met poort (16K57). In 1547 werd een muur gebouwd in de pastorietuin, waarbij de pastoor het zuidelijke deel overdroeg aan de kerkmeesters (15S79, S176a) voor de bouw van huizen, zoals te zien is op de kaart van 1627. In het noordelijk deel werd toen een kapelaanshuis gebouwd.

De vuurbaak of vierboet

Op 3 augustus 1605 kregen de vierboetmeesters van Katwijk aan Zee toestemming van de Domeinen om een nieuwe (de huidige) vierboet te bouwen omdat door afslag van de zee hun vierboet zo dicht bij het strand lag dat hij nodig versted moest worden. Zij wilden een nieuwe bouwen 50 roeden inwaarts duin.²⁰² Het fundament van de huidige toren bestaat uit stenen van 20 cm lang, die vermoedelijk afkomstig zijn van de afgebroken vuurbaak.²⁰³ Deze zijn iets groter dan van de kerk, dus kan de vuurbaak vóór 1461 gebouwd zijn, misschien naar aanleiding van de vuurtoren die in 1444 in Noordwijk werd gebouwd (of andersom).²⁰⁴

Molen

De oudste vermelding is van 1340, wanneer de graaf van Holland twee molens vanouds in leen heeft gegeven aan de burggraaf van Leiden (S437-2,3). Daarna wordt nog maar één molen vermeld. Bij molens kon betaald moeten worden voor de wind (windrecht) en er kon een verplichting zijn om alleen daar te malen (dwangmolen).²⁰⁵ Het windrecht was van de koning, die het kon belenen aan de graaf, die het weer kon belenen aan de ambachtsheer. In de leenbrieven wordt niet van een windrecht gesproken, alleen van een beleende molen, die dus ooit van de graaf was geweest. Een molendwang wordt pas genoemd in het verslag van een rechtszaak uit 1603.²⁰⁶ Daar blijkt dat de burggraaf dit recht boven mensenheugenis bezat van de molens in Wassenaar, Katwijk en Voorschoten. Hij bouwde en herstelde de molen en werd betaald in natura met het 16e vat van het

¹⁹⁹ Kort, *Wasseaer, de oudste*, 14-16.

²⁰⁰ Duijvenbode, *Witte kerk*, 13.

²⁰¹ De financiën van de kerk(fabriek) met kerkmeesters en de pastoor waren gescheiden.

²⁰² Nationaal Archief, Grafelijkheidsrekenkamer, Domeinen, deel 1: Registers (3.01.27.01) inv.nr. 162 f321 en bijlagen in inv.nr. 197.

²⁰³ Parlevliet, 'Vuurtoeren', 17-18. De stenen zijn zichtbaar in het keldertje van de vuurtoren.

²⁰⁴ Kloos, *Noordwijk*, 60.

²⁰⁵ Fockema Andreae, *Wind en molendwang*, 431-442.

²⁰⁶ Pars, *Catti Aborigines*, 203-205.

koren. Tevens had hij het recht om te beletten en verbieden dat iemand in het rechtsgebied van de molen brood dat elders gekocht was te gebruiken zonder de molenaar zijn recht te betalen, zijnde het 20e brood of de 20e penning van de waarde daarvan. Deze keur werd eens per drie of vier jaar bij kerkgebod vernieuwd. Er werd afgesproken dat het 16e vat door de inwoners van Katwijk en Valkenburg werd afgekocht met 1000 pond aan de burggraaf, te betalen over 6 jaar, waarna de molenaar niet meer mocht rekenen als in de buurdorpen Warmond, Noordwijk en Rijnsburg. Het bleef een dwangmolen, maar de inwoners mochten broden in de buurgemeenten kopen voor eigen gebruik, maar niet voor de verkoop.

In 1560 werd de molen verhuurd, voor een deel in natura met kapoenen (15P784).

De molendwang kon het gevolg zijn van de bouw van de molen door de ambachtsheer op verzoek van de inwoners, of van een oude hofverplichting. De dwangmolens van Wassenaar, Katwijk en Voorschoten lagen in ambachten met oude hoven van de graaf.²⁰⁷ Waarschijnlijk hoorden de molens dus bij de grafelijke hoven. De molen in Katwijk aan den Rijn lag ook dicht bij het voormalige hofland M355.

10. Rijndijken

Land moest beschermd worden tegen zeewater. Dit verziltte de grond, waardoor het lange tijd onbruikbaar was. Hoog rivierwater was niet zo bezwaarlijk. Dat vond vooral plaats in de winter, wanneer de landerijen niet in gebruik waren. In de 17e eeuw vonden sommigen zelfs dat het dras zetten het land zou verbeteren.²⁰⁸ Op grote afstanden van de Rijn zijn in buurgemeenten dammen en dijken te vinden die in verband worden gebracht met de overstromingen van na 1134.²⁰⁹ Dichtbij een open Rijn moeten zeedijken hoog en stevig zijn, dus duur, en het is de vraag of dit ook het geval was bij de dijkjes langs de Rijnmond, die alleen lokale gebieden moesten beschermen.

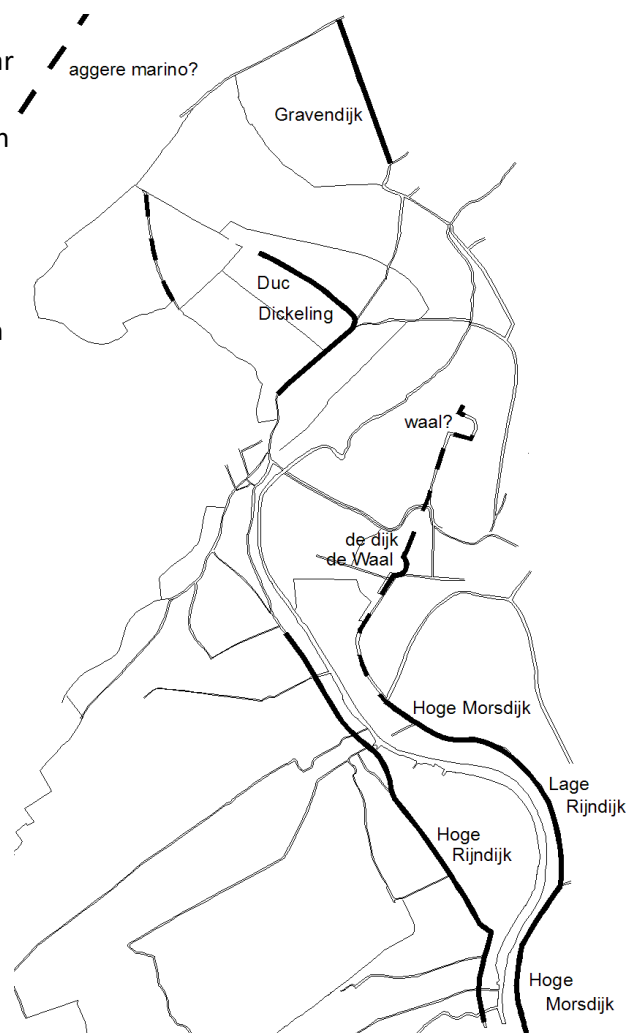
Eerder beschreven (mogelijke) dijken

- **Zeedijk** in de Rijnmond: zie De Rijn
- **Heerweg - Biltlaan**: zie de Laak
- **Broekweg**: zie Nieuwe Weer

Gravendijk in Noordwijk

De naam suggereert dat de dijk is aangelegd door de graaf van Holland, vermoedelijk tegen de overstromingen van na 1134 om zijn daarachter gelegen landerijen te beschermen. Het lijkt er inderdaad op dat de graaf eigendommen had ten noorden van Rijnsoever, al is de ligging onduidelijk (S451). De dijk liep in de 17e eeuw nog over de Zwarte weg tot de duinen en wellicht daaronder nog verder. Mogelijk was het de in 1346 genoemde zeedijk (zie De Rijn).

Dijk bij 't Zand

²⁰⁷ Fockema Andreae, *Wind en molendwang*, 436-437.

²⁰⁸ 't Hart, 'Voorschoten', 112, 113.

²⁰⁹ Hallewas, D.P., 'Mittelalterliche Seedeiche', 10-11.

Ten oosten van 't Zand lag een kleine waterplas die de Waal werd genoemd (Atlas1620). Een waal is een meertje dat ontstaat na een dijkdoorbraak, waar een nieuwe dijk wordt gelegd rondom het diep uitgesleten stroomgat. In circa 1400 werd "de dijk op de Wael" genoemd als onderdeel van 't Zand (S406). Naar het zuiden liep een voetpad (nu deels de Waterboslaan) die uitkwam op de Lage Rijndijk of Hoge Morsdijk (Atlas1620, nu Valkenburgerweg). Ook heden ligt dit pad soms hoger dan het omliggende land. Naar het noorden was misschien de Buitenweg (Atlas1825, niet meer aanwezig) een deel van de Rijndijk. Hier ligt ook een perceel waar de weg omheen loopt en dat er uitziet als een waal.

Hoge Rijndijk

Na de afsluiting van de Rijnmond bleef de zee vanuit het noorden een bedreiging vormen als de dijken langs het IJ doorbraken en het Zuiderzeewater via de Haarlemmer- en Leidse meer en de brede afwateringskanalen snel de Rijn bereikte. De Hoge Rijndijk werd aangelegd om het gebied ten zuiden van de Rijn tegen een overstroming te beschermen. Het hoogheemraadschap van Rijnland gaf in 1330 opdracht voor de aanleg van de Hoge Rijndijk van Zwammerdam tot het hogere zand bij Katwijk op een hoogte van ongeveer +1 m NAP (S404d). In 1509 betaalden ook Delfland en Schieland mee aan een reparatie.²¹⁰

De dijk werd onderhouden door de ambachten die daardoor beschermd werden en werd hiervoor verhoefslaagd (verdeeld). In de eerste hoefslag van 1330 liep het Valkenburgs/Katwijkse deel van het begin van de dijk in Katwijk tot 150 roeden vóór de Wassenaarse Watering (S404d). Die 150 roeden met aansluitend 250 roeden in het ambacht van Voorschoten werden onderhouden door het ambacht Zuidwijk. In 1661 werd een nieuwe hoefslagkaart gemaakt van Leiden tot Katwijk, waar het Valkenburgse deel lag van de Kaswatering tot de Kleine Watering (16K58). Het Katwijkse deel liep van de Kleine Watering tot een bruggetje 81 roeden noordelijker daarvan (tegenwoordig een duiker naar de vaart langs de zuidelijke rand van de Molenwijk). Hier eindigde de Hoge Rijndijk omdat het land daar hoog lag (boven +0,5 m NAP). In ieder ambacht werd de dijk onderhouden door de landeigenaren en was daarvoor in 1661 onderverdeeld in stukken van meestal 50 roeden.

Waarschijnlijk is bij de aanleg van de Hoge Rijndijk zoveel mogelijk gebruik gemaakt van al bestaande plaatselijke dijkjes en langs de heerwegen langs de Rijn. Dijken met een onderhoudsban van het hoogheemraadschap mochten niet gebruikt worden als weg, om beschadiging te voorkomen. Het hoogheemraadschap verbood daarom het weiden van vee of gebruik als weg. In de 17e eeuw lag de weg daarom niet op, maar ten westen naast de dijk. In 1832 lag op de dijk wel een voetpad, want wandelaars konden een dijk niet beschadigen. De dijk was geen eigendom van het hoogheemraadschap, maar (in 1832) onderdeel van de openbare weg.

11. Wegen

In de middeleeuwen waren de heerwegen eigendom van de graaf en onder controle van zijn hoogheemraadschap van Rijnland.²¹¹ In het 19e-eeuwse kadaster zijn ze vaak herkenbaar als niet opgemeten (geen nummer), dus eigendom van de overheid. Het waren de openbare wegen, meestal doorgaande wegen tussen dorpen en steden. Ze behoorden 2 roeden breed te zijn.²¹²

Buur- of lijtwegen waren de kleinere wegen, vaak eigendom van de aanliggende eigenaren, langs hun land tot het midden van de weg.²¹³ Ze waren wel publiek toegankelijk. In Katwijk/Valkenburg is er geen verschil tussen een lij- of buurweg; meestal werd de naam lijdweg gebruikt (zie Topografische namen).

Noodwegen werden vastgesteld door het hoogheemraadschap van Rijnland als toegang voor

²¹⁰ Gevers van Endegeest, *Hoogheemraadschap*, 113, 114.

²¹¹ Keuning, *Wegen tussen Rijn en IJ*, 58-61.

²¹² Kadaster Katwijk. Fockema Andreae, *Rijnland*, 91, 211.

²¹³ Keuning, *Wegen tussen Rijn en IJ*, 62, 71.

landerijen die niet aan de weg lagen, dus een recht van overpad. Ze liepen daarom meestal dood en waren alleen toegankelijk voor de eigenaars van de aanliggende landerijen. Deze wegen lagen op hun land en bleven hun eigendom.

Landelijke routes

In Holland werd gebruik gemaakt van een aantal doorgaande wegen. Zo volgde de graaf als hij door zijn graafschap reisde van noord naar zuid twee routes: Wassenaar - Katwijk(se veer) - Noordwijk en de andere: Wassenaar - Haagse Schouw - Oegstgeest.²¹⁴ Beide routes volgden de hogere strandwallen en staken de Rijn over waar die zo dicht mogelijk bij elkaar kwamen. Toch zullen dit geen drukke routes zijn geweest, want het vrachtvervoer ging vooral over water. Katwijk lag dus aan een doorgaande route die binnen het dorp gelopen zal hebben via de Wassenaarseweg - Achterweg - Veereind - Veer - het pad langs de Vliet. Deze wegen lagen hoog en op zand, dat altijd begaanbaar was.

Heerwegen

Er was geen officiële lijst van heerwegen. In historische stukken wordt vrijwel iedere weg wel een keer Heerweg genoemd, waarschijnlijk omdat het een begrip werd voor een weg die publiek gebruikt werd zonder dat men precies op de hoogte was van de juridische status. In onderstaande lijst worden daarom alleen die wegen genoemd die meerdere malen Heerweg werden genoemd (met de oudste vermelding):

- Noordwijkerweg in Rijnsoever tot aan de Lage weg (Atlas1544) en van de Lage weg tot Katwijk aan den Rijn (1423, S263).
- Lage weg, naar de brug over de Maandagse Watering (1397, S440-1).
- Rijnstraat (1341, S454-1).
- Achterweg in Katwijk aan den Rijn (1429, S101).
- Wassenaarseweg bij Lutlikegeest (1358, S256).
- Molenweg (Atlas1544).

Het ambacht kende twee doorgaande heerwegen:

- Hoge Rijndijk - Rijnstraat. In de Rijnstraat kon men via het veer naar Rijnsburg of via de Noordwijkerweg verder noordwaarts. In 't Heen kon men daarna naar Noordwijk (door Rijnsoever) of naar Rijnsburg (de Lage weg). Een alternatief was de Hoge Rijndijk - Molenweg - Wassenaarseweg - Achterweg. Deze route ligt hoger dan de Rijnstraat en kan daarom de oudste zijn.
- Een tweede route zal gelopen hebben langs de duinvoet, Wassenaarseweg en Achterweg. Een weg langs de duinen wordt echter nauwelijks vermeld. In 1472 noemde het hoogheemraadschap van Rijnland het gewoon een weg en de laatste 500 meter naar Couwenhoven was in 1832 particulier eigendom.²¹⁵ De reden is waarschijnlijk dat het geen duidelijke weg was maar onderdeel van de duinen, niet strak langs de percelen maar een kronkelend pad dat de makkelijkste weg volgde in de brede duinvoet. Daardoor werd de weg vrijwel nooit als belendende genoemd van percelen die aan de duinen grensden, op één keer na (M234).

Oude wegen die in 1832 geen eigendom waren van de overheid, volgens het kadaster(nummer):

- Biltlaan: van de eigenaar van de Bilt (B20).
- Wassenaarseweg van Couwenhoven tot de Derde Mientlaan: van Couwenhoven (B1369).
- Melkpad: deels van de aanliggende eigenaren (B1177, B1189, B1182, B127-1218, B1224), maar waarschijnlijk niet het pad zelf.
- Eerste Mientlaan: van de eigenaren van de zuidelijke percelen waar deze over loopt (B1277b, B1274b, B1274).

²¹⁴ Smit, *Vorst en Onderdaan*, 35.

²¹⁵ Smit, *Vorst en Onderdaan*, 35.

- Tweede Mientlaan: van de eigenaar van het noordelijke perceel waar deze over loopt (B1303b).
- Derde Mientlaan: van de eigenaar van het zuidelijke perceel waar deze over loopt (B1316).
- Broekweg: van de Kerk van Valkenburg (590).
- Middenweg en Marktveld: van de aanliggende eigenaren (253-255).
- Achterweg, langs het Marktveld: van de aanliggende eigenaren.
- Torenvlietslaan: van de boerderij Torenvliet (425).
- Achterweg, tussen Torenvlietslaan en Zonneveldslaan: van de aanliggende eigenaren.
- Zonneveldslaan: van de boerderij Zonneveld (444).
- Zwarte weg langs Rijnsoever: van een particulier (A52).

Straten

In tegenstelling tot een weg was een straat verhard, vaak met steenbrokken en/of kiezels. Dit was in de middeleeuwen duur en kwam alleen voor in een welvarende omgeving binnen een dorp of stad met veel verkeer van wagens.

De (oudste) vermeldingen van een straat zijn:

- In Valkenburg (Heerstraat, 1448-1468, S9, S10). Het is onbekend waar.
- Rijnstraat (Steenstraat, 1336, S188, zie ook S454). Bij de aanleg van een rioolpersleiding in de Rijnstraat is deze verharding met steenbrokken en kiezels aangetroffen.²¹⁶
- Heerstraat, op een onbekende locatie langs de duinen (Heerstraat, 1358, S256).
- Veereinde (Veerstraat, 1449, S102).
- Kerkstraat in Katwijk aan den Rijn (Kerkstraat, 1467, S115).
- Achterweg in Katwijk aan den Rijn (Achterstraat, 1565, 15S75).

Hoorneslaan

Deze weg moet zijn ontstaan na het dichtslippen van de Rijn, anders liep de weg nergens naar toe. Mogelijk was het de oudste oversteek van de Rijn, direct na het afsluiten, over de eerste duinen, toen Rijnsoever nog een laaggelegen moeras was. Het zou ook een oud dijkje kunnen zijn, als bescherming van Hoornes-west tegen rivierwater, maar daarvoor lag het land eigenlijk al hoog genoeg (+1,3 m NAP). Er zijn ook geen gegevens bekend dat de weg als dijk hoger lag dan het land.

Noordwijkerweg en Lage weg

De Noordwijkerweg was als heerweg een verbinding met Noordwijk die de voormalige Rijn overstak. Het eerste deel langs 't Heen lag op een dijk rond de Laak (zie de Laak). Gezien het rechte verloop is waarschijnlijk eerst de dijk aangelegd met daarop een lokaal pad voor toegang tot de landerijen. Toen de Rijn kon worden overgestoken over een zandbank ontstond daarover de slingerende, dus spontaan ontstane Lageweg.²¹⁷ Deze weg werd al snel belangrijk, want in de 17e eeuw onderhield Noordwijk een stenen brug in deze weg over de Maandagse Watering (zie Bruggen). Deze was blijkbaar door Noordwijk gebouwd toen zij deze vaart aanlegde om hun Maandagse Watering te verbinden met de Rijn.²¹⁸ Deze Lage weg zal daarom zijn ontstaan tussen ca. 1150-1200.

Vanaf de hoek in de dijk Noordwijkerweg-Biltlaan liep een tweede weg over de voormalige Rijn. Deze volgde de grens van de percelen en is dus aangelegd na de ontginning van Rijnsoever. Aan de grens van Rijnsoever stond op deze weg het Noordwijkerhek, "het hek dat bij de Rijn staat". De oudste vermelding daarvan is uit 1379.²¹⁹

²¹⁶ Parlevliet en Van der Kooij, 'Stedelijke bebouwing', 50-57.

²¹⁷ Parlevliet, 'De Rijnmond verstoep', 10-11. Topografische hoogtekaart.

²¹⁸ Atlas1620, 5. Zie Maandagse watering.

²¹⁹ S34, S74, Atlas1544.

12. Wateringen

Wateringen werden tijdens de ontginning gegraven voor de ontwatering van het gebied. In de 19e eeuw waren zij eigendom van de waterstaatsambachten: Kleine Watering (B1238, ambacht van Katwijk), Grote Watering (B1365, ambacht van Katwijk), Maandagse Watering (B129, ambacht van Noordwijk). Kaswatering (569, ambacht van Wassenaar), Wassenaarse Watering (775, ambacht van Wassenaar). De landeigenaars moesten ieder een stukje onderhouden, waarvoor ze door het ambacht werden verhoefslaagd (in stukken verdeeld).²²⁰

De wateringen voerden het water af naar de Rijn, waar zich in de Hoge Rijndijk een automatische klepsluis bevond, die voorkwam dat het water terug zou stromen als het water in de Rijn hoger stond dan in de watering. Deze wateringen werden daarom ook wel een zijl genoemd (zijl = sluis). Een andere naam is banwatering, waarbij ban een onderhoudsverplichting van het hoogheemraadschap betekende.

Maandagse Watering, Banwatering, Zwaenvoert

Noordwijk waterde af via de Maandagse Watering. Mogelijk kwam deze watering eerst uit in de Rijn toen deze nog open was, in het latere Rijnsoever. Hier werd de watering in de 19e eeuw en later de Ondiepe Rijn genoemd.²²¹

Toen de Rijn dichtslibde, werd de watering doorgetrokken langs 't Heen, waarbij Noordwijk een brug moest leggen in de blijkbaar al bestaande Lage weg (zie Noordwijkerweg). Dit moet gebeurd zijn toen Noordwijk lid werd van de eerste vijftien ambachten die een nieuwe afwatering naar het noorden regelden na het sluiten van de Rijn. Deze samenwerking ontstond voor 1202.²²² De watering langs het Heen zal dus kort daarna zijn aangelegd.

Het meest zuidelijke deel van deze banwatering werd in 1524 Zwaenvoert genoemd, naar het perceel waar het langs liep (of andersom, 15S53-1, zie 't Heen).

Kleine Watering, Banwatering(zijl)

De Kleine Watering voerde het water af van een klein gebied rond het grafelijke hof en kan dus hiervoor zijn aangelegd. Mogelijk zorgde deze voor voldoende water in de gracht van het grafelijke huis. De oudste vermelding is van 1450 (S132). De watering sloot ook aan op de duinsloot tussen de duinen en de landerijen en kon daarom ook water afvoeren dat afstroomde van de duinen. De duinsloot was echter geen officiële watering, dus de belangrijkste afvoer van het duinwater zullen de sloten zijn geweest naar de Grote Watering.

Grote Watering, Papenzijl, Banwatering

De Grote Watering voerde het water af van de Katwijker Broek, dat voor een belangrijk deel zal hebben bestaan uit kwelwater uit de duinen. De watering zal zijn gegraven voor de ontginning, want de percelering is aan beide zijden verschillend. De watering is mogelijk zeer oud (zie Valkenburgerbroek). De oudste vermelding is van 1336 (S190).

Kaswatering, Kars/kers/korswatering, Kerske/Karske

De Kaswatering diende voor de ontwatering van het ambacht Zuidwijk. Het westelijke deel in Zuidwijk heeft een natuurlijk, bochtig verloop. Het deel in Valkenburg is recht, dus gegraven. Waarschijnlijk mondde de watering eerst uit in de westelijke geul van de Rijn (zie Wadding). Toen deze dichtslibde is het doorgetrokken naar de Rijn. Ook de sloot ten noorden van Zonneveld werd de Kerske genoemd (S82-2, S226 en 15S87-7). De oudste vermelding is van 1315 (S446b).

²²⁰ Bijvoorbeeld in 1495 krijgt het ambacht toestemming van het Hoogheemraadschap van Rijnland voor een nieuwe verhoefslaging: OAR inv.nr. 16, f 80. Dit herhaalt zich regelmatig in Rijnlands archief.

²²¹ 1805 en 1835: Atlas1825, Topografische namen. Jaren '80 van de 20e eeuw: de wethouder in een krantenartikel.

²²² Van der Linden, 'Oorsprong hoogheemraadschap', 132, 143.

Wassenaarse Watering, (Ge)Menezijl

De Wassenaarse watering voerde het water af van het ambacht Wassenaar. De oudste vermelding is van 1434 (S340).

13. Bruggen en veren

Bruggen

In de heerwegen lagen over de wateringen kleine bruggen, die door het waterstaatsambacht werden onderhouden. Ze waren in de middeleeuwen van hout, maar werden in 16e eeuw in steen uitgevoerd (S404-7, S404b-1). Langs de Rijn werden deze bruggen gecombineerd met een automatische klepsluis (zijl), die sloot als het Rijnwater hoger stond dan de watering.

Die bruggen waren:

- Stenen "hoge" brug in de Lage Weg over de Maandagse Watering. In 1684 was de brug in vervallen staat en werd afgebroken. Daarbij bleek dat deze werd onderhouden door het ambacht Noordwijk.²²³ (zie Maandagse Watering).
- Huel (klein bruggetje) in de Hoorneslaan. Deze is aangelegd in 1435, toen het hoogheemraadschap van Rijnland een nieuwe watergang bepaalde in de Hoornes (S402).
- Brug in de heerweg langs de Rijn over de Kleine Watering.
- Brug in de heerweg langs de Rijn over de Grote Watering.
- Brug in de heerweg langs de Rijn over de Kaswatering.
- Brug in de heerweg langs de Rijn over de Wassenaarse Watering.
- De Roskambrug over de Rijn bestond nog niet in de middeleeuwen en is pas in de 17e eeuw gebouwd.²²⁴

Veer in Katwijk aan den Rijn

Aan het eind van het huidige Veereind bevond zich tot in de 17e eeuw een veer over de Rijn. Aan de overkant lag een pad langs de noordkant van de Vliet naar Rijnsburg. In Rijnsburg heet deze weg nog steeds de Katwijkerweg. Toen de Rijnmond open was, lag hier de kortste oversteek tussen de hoger gelegen plaatsen Katwijk en Rijnsburg, dus het veer kan toen al bestaan hebben.

De oudste vermelding van het veer is een post in een grafelijke rekening van 1358 voor "minre vrouwe pde [paarden] over te vare tot Catwijk".²²⁵ De Veerstraat wordt het eerst genoemd in 1449 (S102).

De veren over de Rijn waren van de graaf en werden door hem in leen uitgegeven aan de Heer van Wassenaar. Deze beleende ze op zijn beurt in de 14e-eeuw aan Van Duvendoerde (S436a). In 1447 wordt het vermeld als leen van de graaf aan Jacob van Wassenaar (S437-9). Daarna komt het niet meer voor in de leenregisters. In 1561 verhuurde de Heer van Wassenaar het veer met een huis (15P388).

Veer in Valkenburg

De oudste vermelding is van 1372 (S67b). Het viel net als Katwijk onder de 14-eeuwse belening van alle veren van het huis van Wassenaar aan Van Duvendoerde. In 1447 werd het genoemd als leen van de graaf aan Jacob van Wassenaar (S437-11).

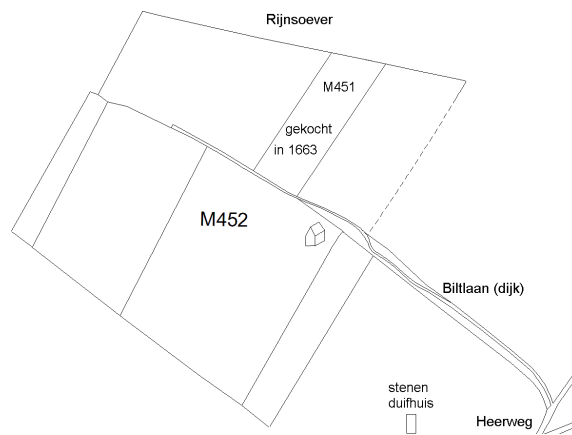
²²³ Zie Lage Weg en 't Heen. Atlas1620, 5.

²²⁴ Atlas1620, 5.

²²⁵ NA, Archief van de graven van Holland, inv.nr. 1445, f38.

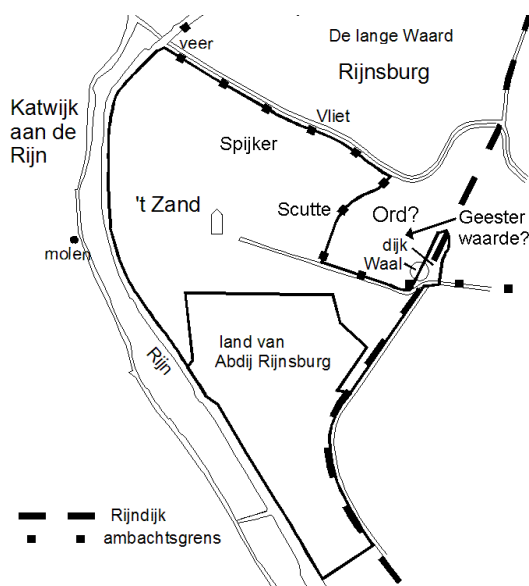
14. Landgoederen en boerderijen

De Bilt

In de Laak lag het landgoed de Bilt van 16,5 morgen op wat hogere geestgrond (1-1,5 m +NAP). De oudste vermelding is een belening in 1306 door de heer van Wassenaar (S431). Mogelijk was het één van de drie mansi die in 1122 werd genoemd (zie Hof Valkenburg). Op korte afstand bevond zich een stenen duifhuis, midden tussen losse percelen land. Duifhuizen behoorden in de middeleeuwen tot belangrijke landgoederen, zodat de Bilt mogelijk ooit groter is geweest.²²⁶ Opvallend is M451, dat in 1544 niet bij de Bilt hoorde terwijl dat oorspronkelijk toch wel het geval zal zijn geweest.

't Zand

Het landgoed 't Zand lag aan de overkant van de Rijn in het ambacht Oegstgeest. In 1398 werd het een aparte hoge en lage heerlijkheid (ambacht) en in 1625 werd 't Zand afgescheiden van Oegstgeest en toegevoegd aan Katwijk.²²⁷ De oudste zekere vermelding is van 1326, als de burggraaf van Leiden het landgoed beleent (S414). Later blijkt dat hij het in leen houdt van de graaf (S443). De tienden waren van de Abdij van Rijnsburg (S157). Waarschijnlijk kwam het al voor in 1213, toen de burggraaf aan de abdij een stuk land afstond dat Ord werd genoemd, dichtbij de Rijn, tussen de Werdh [Waard] van de burggraaf en land van de Abdij (S459a).²²⁸ In de Leidse literatuur veronderstelt men dat dit de Leidse Waard(eiland) was, maar die was eigendom van de graaf en de abdij had daar geen land.²²⁹ Ten noorden van 't Zand lag de

Lange Waard (Atlas1620 kaart). Ook werd de akte in het archief van de abdij genoteerd onder 'Hoftuin' en dat is nog heden een bekende naam in Rijnsburg, zij het niet bij 't Zand. Dit betekent dat de burggraaf al in 1213 in het bezit of leen was van 't Zand. Er is al eerder beredeneerd dat de burggraaf in het begin van de 13e eeuw de heer van Oegstgeest was, waar 't Zand in lag.²³⁰

't Zand lag op een uiterwaard, waarvan het noordelijke deel (nu de Kwakelwei) eigendom was van de

²²⁶ Wikipedia: Duiventoren.

²²⁷ Eerdbeek-Claasen 'Het Zant', 116. Fockema Andreae, 'Oegstgeest', 265.

²²⁸ Al eerder gesteld door: Fockema Andreae, 'Oude Rijn', 704 noot 40.

²²⁹ Kort, 'Grafelijke lenen' 1987, 708 nr. 162 en 164: belening door de graaf van de helft van de Waal van Leiden aan Daniel uten Waerde.

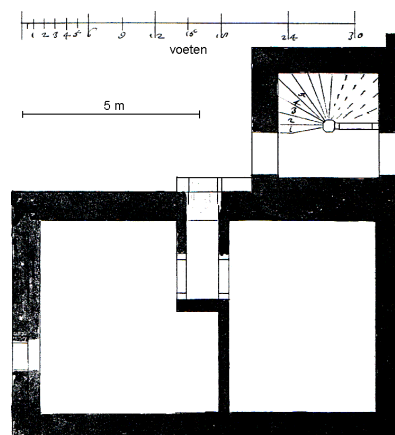
²³⁰ Monna, 'Burggraaf', 69.

abdij. Ook de uiterwaard ten zuiden van 't Zand, in Oegstgeest, was van de Abdij van Rijnsburg. De hele uiterwaard zal oorspronkelijk als opwas van de Rijn eigendom zijn geweest van de graaf. Dat de graaf bij de stichting van de Abdij van Rijnsburg in 1134 niet de hele uiterwaard aan de abdij heeft geschonken, betekent dat hij al eerder afstand had gedaan van 't Zand.²³¹

Mogelijk behoorde ook het land in Geesterwaarde tot 't Zand. De burggraaf verkocht dit in 1340 aan de Abdij van Rijnsburg en mocht het weer pachten als hij op 't Zand woonde (S194, S158). Dit kan de vreemde hap zijn in het landgoed tussen het Scutte en de dijk.

Huis

Het huis was een woontoren, een type verdedigbaar huis dat werd gebouwd tussen 1250 en 1350.²³² In 1393 werd het huis afgebroken als straf voor de medewerking van de burggraaf aan de moord op Willem Kuser en Aleid van Poelgeest. Een verzoening volgde al in 1396, waarna het huis weer werd opgebouwd, want in 1447 woonde de burggraaf er soms (S158). In 1465 en 1569 werd het als gevangenis gebruikt.²³³ Nog lang bleef het bestaan als romantische ruïne en werd meermalen in prenten vereeuwigd, waaronder een plattegrond van de grondslagen (16K43).

Spijker

Ten noorden van het huis lag het perceel Spijker. Dit is een middeleeuwse naam voor een spiker, een graanopslagplaats. 't Zand bestond echter voor het grootste deel uit weiland, dus een aparte schuur voor graan was daar niet nodig. Nu komt spijker/spiker regelmatig voor in verband met hofstelsels, waar op het hofland grote schuren stonden om de afdracht in op te slaan.²³⁴ Bijvoorbeeld moest rogge worden afgedragen "opten spiker tot Anloe" of "op onsen spijker to Uffelte".²³⁵ Spijkers worden ook genoemd in de kern van de hoven Vilsteren en Hengelo.²³⁶ Ze zijn opgegraven in Kalteren (28x6,5 m), Peelo (>40 m) en Delft (37x12 m?).²³⁷ Op de Spijker kan dus zo'n opslagschuur hebben gestaan, maar voor welke hof? De opslagschuur van Rijnsburg was de Kloosterschuur en het centrum van de Oegstgeester hof was de Oude Hof. Het is echter ook mogelijk dat de Spijker gebruikt werd voor de opslag van de vele tienden die de burggraaf bezat, zoals de koren- en vlastienden in Oegstgeest en andere plaatsen.²³⁸ Deze tienden werden vanouds in natura betaald en de inzameling zal dan georganiseerd zijn vanuit 't Zand.

Zonneveld

Zonneveld lag op de gebruikelijke plaats van verdedigbare kastelen in de middeleeuwen: op een iets hoger terrein in een laag vochtig gebied en aan een watering die zorgde voor volle grachten. Daardoor was het moeilijk te

²³¹ Eerdbeek-Claasen, 'Het Zant', 105-106.

²³² Jansen 'Medieval castle', 245.

²³³ Eerdbeek-Claasen, *Het Zant*, 122.

²³⁴ Spek, 'Domeinhoven van Utrecht', 247.

²³⁵ Spek, 'Domeinhoven van Utrecht', 252. Monté Ver Loren, *Grondbezit en standen*, 119.

²³⁶ www.landgoedvilsteren.nl/geschiedenis.html. Hermans, *Woontorens*, 171.

²³⁷ Spek, 'Domeinhoven van Utrecht', 254, 257. Bult, 'De hof van Delft', 135, afb. 6.

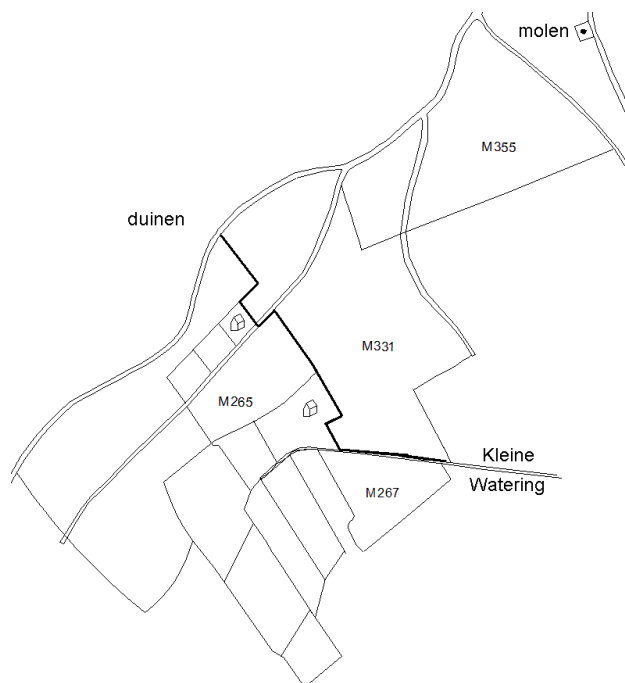
²³⁸ Monna, 'Leidse Burggraafschap', 96.

benaderen door vijandelijke troepen. Zonneveld had een eigen toegangsweg, die aangelegd was voordat het land ten westen van de Woerd was ontgonnen, want de percelering was aan beide zijden verschillend. Het was ook het enige landgoed in Valkenburg dat in leen uitgegeven was door de graaf. De oudste belening is van 1281, maar het wordt pas in 1372 Zonneveld genoemd (S442). De grootte wordt wisselend omschreven als 9 morgen (1281), 22 morgen (1372) en 18 morgen 4 hont (1447). Een korte tijd werd het ook verhuurd (S395). Mogelijk was het één van de drie mansi die in 1122 werd genoemd (zie Hof Valkenburg).

Luttige Geest, Hofland

Dit landgoed was de helft van het centrale hofland van Valkenburg, met daarop een grafelijk huis.²³⁹ Na de opheffing van het hofstelsel bleef dit eigendom van de graaf van Holland. De oudste vermelding is de belening door de graaf aan Van Benthem in 1265 (S441). Het ligt half op duingrond en half op de klei. Het kan zijn dat de hof ooit groter was naar het westen en door de Jonge Duinen is overstoven.

Het hofland zal aanwezig zijn geweest bij de eerste vermelding van een hofstelsel in 1064/1122 (S458).

Op het hofland heeft een grafelijke woning gestaan waar de beheerder woonde. De ondertekening in 1224 van een oorkonde door de graaf bij Katwijk aan den Rijn kan in dit huis hebben plaatsgevonden (S460a). Er zijn verder geen aanwijzingen dat de graaf hier regelmatig overnachtte. Daarvoor was de afstand tot Den Haag te kort en lag de gezellige vrouwenabdij van Rijnsburg dichtbij.²⁴⁰ De eerste vermelding van het huis is in 1388 van "land mitte huse" (S392-1). Verder wordt regelmatig in de grafelijke rekeningen een huizinge, woning of hofstede genoemd en in 1572 de conditie "de stallingen en schuren van de woning te vernieuwen ... en stelle opte onder fundamenten ende van de hoochte van d'oude timmerage ... en 'tzelve met huys in goede reparatie te onderhouden".²⁴¹ Dit is nooit uitgevoerd, want op een kaart uit 1571 staat: "Hier soude een hofstede gestaen hebbe so ... bruyker seye" en er zijn geen latere gegevens van een huis (16K191).

De tweede helft van het hofland was in 1265 van de heer van Teylingen en in 1336 van zijn broer, vermoedelijk ook in leen van de graaf (S441). In 1284 heeft Lyse Spikers een vierendeel van het

²³⁹ Parlevliet, 'Hof Valkenburg', 22-32.

²⁴⁰ Smit, *Vorst en onderdaan*, 79.

²⁴¹ NA, Grafelijkheidsrekenkamer, Rekeningen, inv.nr. 407.

toernooiveld in leen "zoals van Teilingen". Waarschijnlijk lag dit op de tweede helft van de hof (S450). Het lijkt bijzonder dat in Katwijk toernooien werden gehouden, maar een toernooiveld kwam vaak voor bij grafelijke huizen.²⁴² Het zal niet meer zijn geweest dan een open terrein en hoefde niet bedoeld te zijn voor grootse toernooien, maar voor tweekampen of als oefenterrein.²⁴³

Torenvliet

Torenvliet was in de 17e-18e eeuw een kenmerkend kasteeltje. De oudste vermelding is uit 1369, waarin de woning Ten Hoef/Hove in leen werd gegeven door de heer van Wassenaar. In 1452 werd dit voor het eerst Toornvliet genoemd (S432). Het had de Torenvlietslaan in eigendom als toegangsweg. Vanwege de eerste naam en de naam Hofweg voor de Achterweg (S241) heeft men dit vroeger aangezien voor de grafelijke hof, maar dat bleek Luttige Geest te zijn.²⁴⁴ Toch blijft de hofnaam intrigerend, zodat ook wel wordt vermoed dat het een centrum was van een andere hof. Daar zijn echter verder geen aanwijzingen voor, ook niet waar die hof zou moeten liggen. Uit de ligging lijkt het één van de boerderijen te zijn die op regelmatige afstanden langs de Achterweg lagen.

De belening betrof alleen de woning op 2,5H land, maar het was dezelfde eigenaar als het omliggende land (S224-S226, S239-1). Er zijn geen aanwijzingen dat het land ooit van de heer van Wassenaar was, dus het huis kan uit eigen zijn beleend om er een verdedigbaar huis op te mogen bouwen.

Het landgoed bestond in 1544 uit M65 en M66 met daaraan grenzend M69, de helft van M68 en waarschijnlijk ooit M64 en M61, samen 30,6 morgen. In 1544 bezat de eigenaar ook kleine (deel)percelen in het Marktveld (M94, M106), Boonrak (M165, M168) en de Katwijkerbroek (M270, M286, M297, M303). In de 16e eeuw had het huis, in 1544 een "playsandt" genoemd, een andere eigenaar dan het land (15M65, 15M66, 15S179).

De boerderij die in de 19e eeuw ook Torenvliet werd genoemd, zal de beheersboerderij zijn geweest. De oudste vermelding is uit de 14e-eeuw als "timmering", een leen van Polanen (S455). Bij archeologisch proefsleuvenonderzoek is deze boerderij aangesneden, maar middeleeuws materiaal is daarbij nog niet aangetroffen, op kloostermoppen na.²⁴⁵

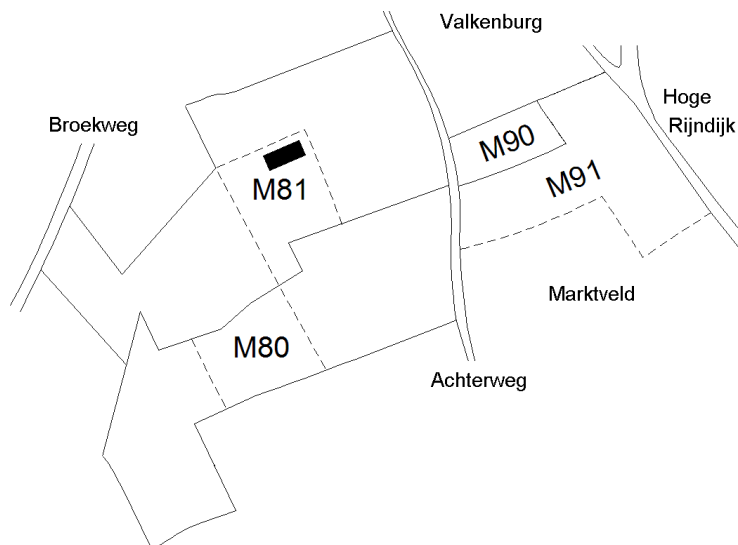
Mogelijk was dit één van de drie mansi die in 1122 werd genoemd (zie Hof Valkenburg). Misschien waren Torenvliet en de boerderij ooit twee landgoederen die zijn gecombineerd, waarbij Torenvliet is uitgebouwd tot een adellijk huis.

²⁴² Bult e.a. *Graven van Holland*, 68 Haarlem, 96 Leiden, 114 Den Haag, 154 Delft.

²⁴³ Vlist, 'Stedelijke ruimte', 31. In Leiden werd het toernooiveld ook gebruikt voor gerechtelijke tweekampen, waarin twee personen vochten voor recht of eer. Daarom werd het de krijthoeve genoemd.

²⁴⁴ Parlevliet, 'Hof Valkenburg', 29.

²⁴⁵ Tol en Jansen, *Sleuven door de delta*, 194, vindplaats 17.

Landerijen van Van der Spek

Bij archeologisch onderzoek werd op M80 een begraven hofstad gevonden die gebouwd was in 1275-1300.²⁴⁶ Dit was een verdedigbaar huis, met een gracht omgraven. Het huis had echter dunne muren, dus was alleen voor de vorm militair, om de adellijke stand op te houden. Omdat iemand van adel geen handwerk mocht verrichten, stond er bij zo'n huis ook een boerderij voor de exploitatie van het land, de boerderij op het naastgelegen M81 (Atlas1620). In 1544 lagen de landerijen van M80 en M81 overal in Valkenburg naast elkaar. Blijkbaar was het ooit een groot complex dat gesplitst was, waarschijnlijk in 1412 (S11). Dit zou één van de 'curtilia' van de hof kunnen zijn, die in ieder deel van de hof een stuk grond had.

Als de naast elkaar liggende percelen vergeleken worden met de gebieden waarin ze liggen:

M10, M11	8,9M	is 12%	van het Nieuwe weer (M8-M32) = 77,4M
M81, M80	8,8M	is 5%	van de Broek (M33-M82) = 173,6M
M90, M91	2,4M	is 4%	van Marktveld-Woerd (M83-M137) = 57,3M
M171-P244-245, M170, M174	7,1M	is 12%	van het Boonrak (M138-M185) = 61,3M
M205, M209-P293	6,4M	is 11%	van de Drift (M186-M211) = 58,9M
<i>Totaal</i>	<i>33,6M</i>		

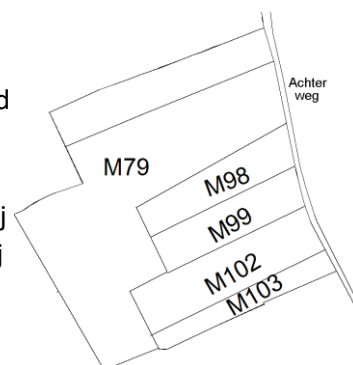
In Katwijk, ten noorden van de Grote Watering, lagen geen bezittingen.

Ter vergelijking de landgoederen:			
Zonneveld	20,7M	is 12%	van de Broek (M33-M82) = 173,6M
Torenvliet, zie boven	30,6M	is 18%	van de Broek (M33-M82) = 173,6M

Mogelijk zijn de oudste gedeelten van Valkenburg onder 20 boerderijen verdeeld en de nieuwere ontginningen onder 9 boerderijen. Vanwege de zeer beperkte gegevens is dit slechts een suggestie.

Hofstede van Dirk van Koudenhove

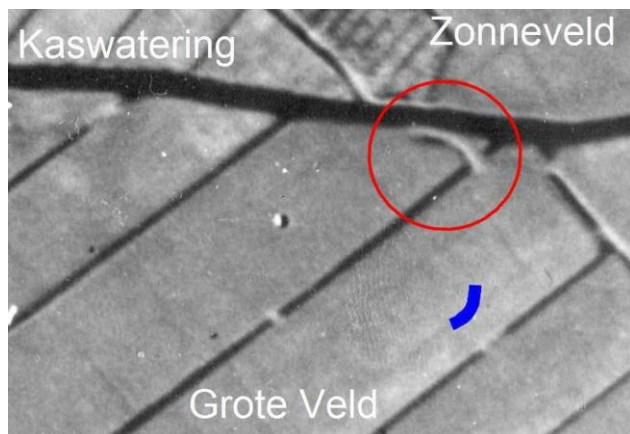
Van der Spek en Torenvliet (huis en boerderij) vormen langs de Achterweg een rij grote boerderijen op ongeveer gelijke afstanden, die mogelijk verband houden met de eerste ontginning en de curtilia van de hof kunnen zijn. Tussen Van der Spek en de boerderij Torenvliet ligt dan nog een open plek M79, M98-99 en M102-103 (8,0M). Waarschijnlijk is M79 het huiserf dichtbij de kerk van Valkenburg dat ridder Dirk van Koudenhove schonk aan de Abdi van Rijnsburg in 1240, dus voor het einde van de hof (S461). Deze ridder

²⁴⁶ Bult en Hallewas, *Graven bij Valkenburg*, 189-197. Het onderzoek is nog niet uitgewerkt.

bezat ook land in andere hoven.²⁴⁷ Bij de aanleg van de provinciale weg heeft de schrijver hier een kloostermop gevonden. Meer is er niet van bekend.

Een onbekende begraven hofstede in het Grote Veld?

Bij archeologisch proefsleuvenonderzoek van het vliegveld is een ronde sloot gevonden die vanwege de breedte van meer dan 4 meter van een omgracht terrein kan zijn.²⁴⁸ Op een luchtfoto van de topografische dienst van 1938 is noordelijk een ander deel zichtbaar, dat dan nog niet helemaal is gedempt. Deze vindplaats is vrijgegeven, maar hopelijk zijn er bij de ontwikkeling van de nieuwe wijk nog mogelijkheden om na te gaan of op deze merkwaardige plaats een omgracht huis heeft gestaan.

15. Inwoners en huizen

Nauwkeurige aantallen inwoners zijn in historische stukken zelden aanwezig. Hieronder zijn de spaarzame gegevens opgenomen om een indruk te krijgen. Ook de aantallen huizen geven een indicatie van het aantal bewoners. Van de Vroege Middeleeuwen is zelfs geen schatting te maken vanwege de beperkte archeologische opgravingen. Ook is een groot deel van het toen bewoonbare gebied nu overdekt door de Jonge Duinen.

	Valkenburg	Katwijk Rijn	Katwijk Zee	
1477 ²⁴⁹		samen 85	138	haardsteden (huizen)
1495 "		samen 62	112	haardsteden
1514 ²⁵⁰	12-13		145	haardsteden
1514 "	50		425	communicanten.
1561 ²⁵¹	26		255	huizen

Vergelijking met omliggende ambachten:

	Valkenburg Noordwijk + Katwijk	Noordwijk + Nwhout	Rijnsburg* ¹	Oegstgeest	Voorschoten	Wassenaar + Zuidwijk		
1... ²⁵²	49	147		63		133	Huislieden?	
1369 ²⁵³	160++	69++		67	140	94++	gezinshoofden	
1371 ²⁵⁴	13- 3	3			22	- 17	11 - 4	welgeb - huisl.
1399 ²⁵⁵	8	6		19	26			welgeborenen
1404 ²⁵⁶	71	23		19	52			welgeborenen

²⁴⁷ Monté Ver Loren, 'Hoven in Holland', 109-110.

²⁴⁸ Tol en Jansen, *Sleuven*, vindplaats 15, 191-192.

²⁴⁹ Fruin, *Enqueste*, 141-144. Dit zijn opgaven van bewoners ten behoeve van belastingvermindering, dus 1495 en 1515 zal niet, en ca. 1470 en 1504 wel optimistisch zijn opgegeven.

²⁵⁰ Fruin, *Informacie*, 278-280. Zie *Enqueste*.

²⁵¹ Atlas1544, 86.

²⁵² Boer, *Graaf en grafiek*, 129-130. Uitgaande van 1 riem per 7 man: zie Militaire plichten.

²⁵³ Boer, *Graaf en grafiek*, 55. Waarschijnlijk zonder welgeborenen.

²⁵⁴ Kort, 'Inwoners', 1371-1396. Niet compleet, want in de grafelijke rekeningen komen er nog 50 anderen voor.

²⁵⁵ NA, Archief van de graven van Holland, inv.nr. 368. Rekening van de 100e penning van de welgeborenen voor de afkoop van (militaire) dienst te Staveren, 1399.

²⁵⁶ NA, Archief van de graven van Holland, inv.nr. 1313. Rekening van de afkoop van (militaire) dienst te Hagestein door de welgeborenen. Drie lijsten met drie dadingen(?) opgeteld, 1404.

1407 ²⁵⁷	12	12		2	4		welgeborenen
1424 ²⁵⁸	58	15		10	41		welgeborenen
1477 ²⁵⁹	223	390		40	78	160	haardsteden
1495 "	174	365		40	78	138	haardsteden
1514 ²⁶⁰	223	360	109	25	100	173	haardsteden
1514 "	655	1120	400	182	400	700	communicanten

*1 Rijnsburg was door de graaf aan de Abdij geschonken met alle rechten, waardoor het ambacht geen belastingen hoefde te betalen.²⁶¹ Daarom ontbreekt het in alle stukken over belastingheffing.

++ = en nog veel meer, waarschijnlijk waren deze vissend op zee.

16. Economie

Vee en landbouw

Zoals in de meeste dorpen behoorden vee en landbouw tot de basiseconomie. De historische kaart van 1544 geeft globaal de verhouding aan in de Late Middeleeuwen: grotendeels vee in lageregelegen weilanden, voor een kleiner deel landbouw op de hogeregelegen zandige rivieroeveren.

In de Vroege Middeleeuwen werd in de Zanderij vooral gerst geteeld en ook wel rogge, haver en gierst.²⁶² Andere gewassen zijn vooral knolraap en ook tuinboon, vlas, huttentut, zwarte mosterd, hennep en maanzaad. In de wildernis verzamelde men hazelaar, braam, vlier en misschien hop. Opvallend is de hennep, dat alleen gevonden werd in de Zanderij en Rijngeest (Oegstgeest). Dit is een teken van scheepvaart, want hennep werd gebruikt om touw te maken en komt daarom in de 16e eeuw vaak voor als hennepuintjes (Atlas1544). Het vee bestond vooral uit koeien en een kleiner deel varkens en schapen en geiten. Het is niet duidelijk waar dit vee geweid werd, in ontgonnen weilanden of in de uitgestrekte Oude Duinen. Bij de opgraving van de nieuwe buitensluis zijn zowel een akkercomplex als vele indrukken van koeienpoten gevonden, wat suggereert dat de grond voor beide geschikt was. Wel was hier na de Romeinse tijd een laagje vruchtbare klei afgezet, wat elders in de Oude Duinen niet aanwezig is.²⁶³ De verhouding tussen vee en landbouw is uit de vondsten niet af te leiden.

Door gebrek aan groot archeologisch onderzoek van de Late Middeleeuwen zijn uit die periode geen gegevens over landbouw en vee. Bij de opgraving in het dorp Katwijk aan den Rijn aan de Achterweg zijn wel monsters genomen en botten verzameld, maar die zijn nog niet uitgewerkt.²⁶⁴ Bij enquêtes naar de dorpsinkomsten vertellen inwoners van Valkenburg en Katwijk aan den Rijn dat ze zich in 1494 bezig hielden met meest roggeland en koeien. In Katwijk aan Zee zijn er slechts 5 of 6 inwoners die wat koeien houden. In 1514 houden de Valkenburgers zich geheel bezig met landwerk en de inwoners van Katwijk aan den Rijn maar weinig.²⁶⁵

²⁵⁷ NA, Archief van de graven van Holland, inv.nr. 1313. Rekening van de afkoop van (militaire) dienst door welgeborenen te Gorinchem en door huislieden te Woudrichem. Huislieden betalen naar hun riemtalen, 1407.

²⁵⁸ NA, Archief van de graven van Holland, inv.nr. 1900. Rekening van de 100e penning van de welgeborenen en huislieden. Twee lijsten van ontvangsten en achterstal opgeteld. Huislieden betalen naar hun riemtalen, 1424.

²⁵⁹ Fruin, *Enquete*, 141-144. Dit zijn opgaven van bewoners ten behoeve van belastingvermindering, dus 1495 en 1515 zal niet, en ca. 1470 en 1504 wel optimistisch zijn opgegeven.

²⁶⁰ Fruin, *Informacie*, 278-280. Zie *Enquete*. Communicanten: mannen en vrouwen ouder dan 12 jaar.

²⁶¹ Gosses, *Welgeborenen en huislieden*, 184.

²⁶² Dijkstra, *Rijn & Maas*, 162-167, 516-519.

²⁶³ Bloemers en De Weerd, 'Brittenburg', 44-46.

²⁶⁴ Parlevliet en Van der Kooij, 'Stedelijke bebouwing'. De AWN-Rijnstreek is nog in het bezit van de monsters.

²⁶⁵ Fruin, *Enquete*, 141-144. Fruin, *Informacie*, 278-280.

Visvangst

Het is aannemelijk dat er vanuit Katwijk aan den Rijn al gevisd werd toen de Rijnmond nog open was op zeevis die met de vloed naar binnen kwam en ook in brak water leeft, zoals tong en bot.

Misschien viste men zelfs via de Rijnmond langs de kust. Na het sluiten van de Rijnmond zal men een plaats langs de kust hebben gekozen om vanaf het strand te vissen, het huidige Katwijk aan Zee. De naam suggereert dat dit in het begin een dependance was van Katwijk aan den Rijn.

Van de visserij moest hofvis worden betaald in natura, een restant van de hof die Valkenburg/Katwijk ooit was. Ook in de hof van de Abdij van Egmond werd hofvis betaald.²⁶⁶ Katwijk aan Zee bestond al in 1224, in de hofperiode. De hofvis was van ieder schip de beste vier schelvissen, een snees (20 stuks) van de beste schol of één beste kabeljauw, in te nemen van de viswagens die tussen Katwijk aan Zee en Katwijk aan den Rijn reden.²⁶⁷ Dit gold alleen in de winter, het hoogseizoen van de kustvisserij, van St.-Martijn (St.-Maarten, 11 november) tot Pasen. Dit werd betaald aan de burggraaf van Leiden, die de hofvis in leen had van de graaf (S437-6). Tevens bezat de burggraaf het riem- of pondgeld (S437-7). Dit was in 1340 per stuurman (schipper) of boot per visseizoen 12 schelling per boot en 6 schelling per pink, totaal 7 pond, te betalen bij Pasen.

In Katwijk aan den Rijn bevond zich in 1340 al 'vanouds' de vismarkt.²⁶⁸ De nieuwe burggraaf wilde toen de omliggende kustdorpen met boeten verplichten om hun vis daar op de markt te brengen, maar dat stond de graaf niet toe. Toch verplichtte de graaf in 1333 nog een Hillegommer om zijn vis in Katwijk te 'bewaren'. Blijkbaar had Katwijk in de praktijk een monopolie, maar had daar geen papieren meer van.²⁶⁹ Misschien was ooit de grafelijke hof de verplichte plaats om alle vis te vermarkten, of was Katwijk aan den Rijn de praktische plaats door de ligging aan de Rijn, waar de vis in handelsschepen verder werd vervoerd. Toen Katwijk aan Zee belangrijker werd, verhuisde de vismarkt in 1388 naar dit dorp.²⁷⁰

Volgens de enquête van 1494 hielden de inwoners van Katwijk aan Zee zich bezig met de visserij op kabeljauw, schelvis, schol en haring. Ook werden netten van andermans schepen (van buiten Katwijk) gereed (geëxploiteerd), terwijl vissers als huurlieden voeren. Bij lokale schepen viste men op deel, waarbij ieder bemanningslid een deel van de opbrengst van de vangst kreeg. Varen als huurman met een vast salaris deed men op de haringbuizen die in de Maasmond lagen. Deze schepen beoefenden de haringvleetvisserij ver op zee, tot aan de Shetland-eilanden, en konden niet op het strand landen. Omdat de haringvangst in de zomer plaatsvond, konden vissers hier aanmonsteren en daarna in de winter vanaf het strand de kustvisserij uitoefenen. Haringbuizen verschenen rond 1415, samen met de grote haringdrijfnetten.²⁷¹

In 1514 viste Katwijk aan Zee met 18 of 19 pinken vanaf het strand. Ze hadden geen slapbuizen meer (klein schip voor haringvangst in kustwater). Verder werden er twee grote zeevarende buizen vanuit Katwijk aan Zee gereed (door een reder geëxploiteerd), maar ook drie buizen die thuishoorden in Delft, Leiden, Amsterdam en Gouda. Tien jaar eerder bezaten ze wel 11 of 12 buizen en 21 of 22 pinken.

Blijkbaar waren de grote reders nu in Katwijk aan Zee gevestigd, al zal de vis nog steeds in Katwijk aan den Rijn in handelsschepen zijn geladen. Uit het deels Katwijkse onderhoud van de Waddingersluis in 1579 blijkt dat daar vaak Katwijker schepen langskwamen (zie Tol).

²⁶⁶ Monté Ver Loren, 'Hoven in Holland', 152-153.

²⁶⁷ Pars, *Catti Aborigines*, 428-429. Andere stukken over de hofvis 430-444.

²⁶⁸ Mieris, *Oorkonden van Holland II*, 629.

²⁶⁹ Fockema Andreae, 'Grondheerlijkheid', 447.

²⁷⁰ Mieris, *Oorkonden van Holland III*, 498.

²⁷¹ Kranenburg, 'Zijdenaars', 324, 326.

Vergelijking met visserijplaatsen:

Kustplaatsen	Buizen				Pinken, slabbuizen, haringschepen, slabboeten, boets			
	1477	1494	1504	1514	1477	1494	1504	1514
Berkhey	0	0		0	9	4	7-8	2
Egmond aan Zee				0				50-51
Katwijk aan Zee			11-12	5			21-22	18-19
Noordwijk	6	2			32	18		
Scheveningen	20-21	4		0	12-16	3-4		
Ter Heyde	>6							13-14
Wijk aan Zee		0		1			28-30	24
Zandvoort				0			26	12
In de Maas								
Brielle	18-19	2			24	20-22		
Rotterdam	24	11	17-18	13		0	0	0
Schiedam	36	12	26	20		0		0
Vlaardingen	16-18	10-12	12-14	1,5		Ja		0

(Vis)handel

De Katwijkse vis werd in de middeleeuwen niet alleen lokaal gebruikt, maar ook verhandeld tot in het buitenland en overzee. Ook andere goederen werden door Katwijkse schepen vervoerd, zoals blijkt uit buitenlandse tolregisters. Waarschijnlijk gebeurde dit met de grotere schepen in de zomer, als de kustvisserij stillag en de zee rustig was.²⁷² Voor de vishandel was er in Katwijk aan den Rijn de vismarkt, waar de vis werd geladen in handelsschepen in de Rijn. Dit was dus geen lokale markt, maar een centrum van vishandel. Onderweg was de tolplaats Heusden aan de Maas een belangrijke tussenstop, die een aparte lijst bijhield van Katwijkse vishandelaren die daar passeerden. Daar kwam men waarschijnlijk via de Rijn - Vliet - Schie - Maas. Deze route kon niet door grote schepen gebruikt worden, want ze moesten over de Leidse dam worden getrokken. In 1401 verleende de graaf een eeuwigdurende vrijstelling van zijn tolleren voor Valkenburg en Katwijk.²⁷³

Van de buitenlandse handel zijn de volgende tolgegevens bekend van Katwijkers:

- 1344/45 in Great Yarmouth:
Waltero Hobbe van Katwijk voor zijn schip genaamd Skenkewijn: 6d (*1 245) Ernaldo de Fosse van Katwijk voor zijn schip: 6d (*1 245)
Gerardo Boye van Katwijk voor 6 last haring: 12d (*1 246) Willelmo Power van Katwijk voor 8 last haring: 16 d (*1 247)
Witte Grootessone van Katwijk voor zijn schip en 0,5 last haring: 7d (*1 248) Clays Tonyssone van Katwijk voor 3 last haring: 6d (*1 250)
- 1359 Aernt van Katwijk. Van Keulen een schip wijn voor graaf Albrecht in Delft (*2 244-245)
- 1366 Dieric Woutersz. van Katwijk. Wijn van Dordrecht naar Gouda (*2 215)
- 1378/80 in Heusden: Aparte tollijsten 'van die van Catwijk' met circa 29 handelaren met schelvis, kabeljauw, schol en een beetje bokking en wijting. Per jaar kwamen ze 52 keer (1378/79) en 46 keer (1379/80) langs. Ook Claes Boest en Ghijsbrecht met 8 posten wijn (*2 631-641, 650-656).
- 1380/81 in Dordrecht: Claes Boyster (of Boest) 7,5 roede wijn: 38S? (*2 440).
- 1381/82 in Dordrecht: Claes Boyst 4 voeder wijn: 16p (*2 475).
- 1384 in Dordrecht: Gherijt die Man van Katwijk 9 last haring (*2 573).
- 1384 in Dordrecht: Gheraet, kwam van Katwijk, wat vis in halve tonnen (*2 585).
- 1384 in Dordrecht: 1 man van Katwijk, 21 kleine mandjes vis (*2 586).
- 1391 in Heusden: Claes (Boesten), Andries en Jan Gherijtsz. met 6 posten schol, schelvis, wijting

²⁷² Kranenburg, 'Zijdenaars', 324.

²⁷³ Mieris, *Oorkonden* III, 741.

- en meivis (*2 658)
- 1393/94 in Great Yarmouth: Godberade, Katwijk, 200 kalfshuiden: 33S 4d (*1 461)
 - 1438 Tolprobleem met wol bij Ipswich geladen in een pink alias Maryknyght uit Katwijk (*1 702)
 - 1445 Een Hollands vredesschip kaapt laken uit een Engels schip, door o.a. Jan van Berg, schout van Katwijk (*1 841)
 - 1453-1454 in Great Yarmouth: Willelmo Claysone van Katwijk voor de grote tol (*1 908)
 - 1464-1465 in Great Yarmouth: Petro Heynghsone van Katwijk voor de grote tol (*1 994)

*¹ Smit, *Handel met Engeland*.

*² Niermeyer, *Bronnen beneden-Maasgebied*.

Diversen

Volgens de enquête van 1494 blijkt dat de inwoners zich ook bezig hielden met schelpenvissen in zee, waar men kalk van brandde.

Valkenburgse jaarmarkt

Het economisch hoogtepunt was de Valkenburgse jaarmarkt op het Marktveld, één van de belangrijke Hollandse jaarmarkten. Hier kocht men bijzondere zaken die op lokale markten niet verkrijgbaar waren. Pas later werd het een paardenmarkt, zeker vanaf de 16e eeuw.²⁷⁴

Het recht op markten was een onderdeel van het graafschap waarmee de graaf werd beleend. Ze vonden daarom plaats op zijn hoven, zoals ook in Voorschoten en Vlaardingen.²⁷⁵ De markt werd gehouden tussen twee marktkruisen, die waarschijnlijk op de percelen stonden die later de Cruiskamp/akker werden genoemd (S65-2, S40-1). Op 14 september werd een processie gehouden rondom de markt met het kruis van de kerktoren over de Achterweg en Torenvlietslaan, die daarom ook het Heilig Cruyspad of Kruislaan werden genoemd (Atlas1544, Atlas1620). De oudste vermelding is van 1246, maar de markt is ongetwijfeld veel ouder, al valt dit niet op te rekken tot aan de Romeinse tijd, zoals de Katwijkse canon wil.²⁷⁶

De markt duurde 14 dagen vanaf St.-Lambert bij zonsopgang (17 september) (S437a, S384b).

De marktinkomsten bestonden uit de opbrengsten van de (S437a):

- Markttol. Tol van de op de markt verhandelde goederen.
- Ellenmaat. Pacht van het ijken van de el. Waarschijnlijk moesten alle meet-ellen van de verkopers op de markt gecontroleerd worden.
- Botermaat. Waarschijnlijk hetzelfde, maar nu met de maten waarmee boter werd afgemeten.
- Waag. Het geijkt wegen van grote en zware goederen.
- Muddepenning. Belasting op het verhandelen van voornamelijk droge waren, die per mud werden gemeten.
- Dobbelstoel. Waarschijnlijk een dobbelspel.
- Kwaakbord. Nu genoemd triktrak, Jeu de Jacquet of Backgammon. Spel met vijftien stenen, twee dobbelstenen en een bord met 24 driehoekvormen.
- Keilbaan. Kegelbaan.
- Klootbaan. In een klootbaan waren twee gebogen houten palen geplaatst die samen een poort vormden. De spelers wierpen een grote bal door de poort.

In 1310 werd een wanthuis genoemd in Valkenburg, een lakenhal waar lakense (wollen) stof werd

²⁷⁴ Pelinck, 'De paardenmarkt'.

²⁷⁵ Kruisheer, *Oorkondenboek* II, nr. 690.

²⁷⁶ Koch, *Oorkondenboek* II, nr. 690, 319: een betaling in drie delen op de markten (nundinis) van Vlaardingen, Voorschoten en Valkenburg. Canon van Katwijk. De markt heeft ook niet gediend als inkomsten voor een (onbekende) kapel.

verkocht (S399). Ongetwijfeld zal dit een onderdeel zijn geweest van de markt.

Wat opvalt is de afwezigheid van staangeld, wat tegenwoordig de belangrijkste opbrengst is van een markt. Moesten de handelaren wellicht hun plek huren van de eigenaren van de perceeltjes land? Dat is onwaarschijnlijk zonder dat de graaf daarvan meeprofitteerde. Het ligt meer voor de hand dat markten juist in grafelijke hoven werden gehouden omdat hij hier als grondheer de gebruikers kon dwingen om hun grond beschikbaar te stellen.

Een jaarmarkt was een hoogtepunt van handel en vertier en trok mensen van overal, vriend en vijand. Daarom gold op het terrein de marktvrede, waarbij de veiligheid door de graaf gegarandeerd werd.

17. Belastingen en plichten

In de middeleeuwen bestonden de volgende vaste belastingen en verplichtingen aan de graaf:

Botting

Dit is een afkorting van 'geboden ding', een verplichte (geboden) rechtspraak (ding) die door de graaf bijeen werd geroepen. Daarvoor moest hij door zijn graafschap reizen en het botting was ooit een vergoeding voor de kosten daarvan. Het moest in Rijnland om de twee jaar betaald worden. Het is waarschijnlijk de oudste belasting die voor het eerst rond 1120 wordt genoemd. Volgens een recente visie is deze belasting na 1064 ingesteld door de bisschop van Utrecht in de korte tijd dat hij het graafschap langs de Rijn in handen had, al zijn er nog twijfels.²⁷⁷ Valkenburg en Katwijk betaalden 56 schelling en zelfs in 1812 wordt nog fl. 5,88 betaald door alleen Katwijk aan den Rijn.²⁷⁸

In de middeleeuwen waren dit soort bedragen vast en 'eeuwig' en daarmee moet het mogelijk zijn de grondslag van de botting te bepalen. Dit is het grootste getal waardoor de botting van alle ambachten gedeeld kan worden met ronde getallen als uitkomst. Dit blijkt tien penning te zijn, behalve bij Hillegom, Lisse, Poelgeest en Valkenburg. Maar delen door andere getallen geven bij deze ambachten ook gebroken getallen. Deze ambachten kunnen ooit gesplitst zijn of om andere redenen vermindering hebben gekregen. Een voorbeeld is Noordwijk en Noordwijkerhout die in 1231 gesplitst zijn en ieder een gebroken getal opleveren, maar samen een rond getal. De reden van het gebroken getal van Valkenburg is onbekend. Misschien is het ooit gesplitst, maar er zijn geen buurambachten die samen wel een rond getal opleveren.

Tien penning is een vreemde grondslag in een niet-tientallig geldstelsel. Logischer was geweest 12 penning, de waarde van een schelling. Mogelijk is het afkomstig van de maximaal 10 dagen die in Frisia een geboden geding duurde en dan komt het neer op een penning per dag.²⁷⁹

De meest voor de hand liggende grondslag voor de eenheid is het aantal justitiabelen (alle rechtspersonen die onder de rechtbank vielen) omdat die allemaal werden opgeroepen. Dat waren huislieden en geen hofhorigen, want die vielen onder een eigen rechtbank en betaalden geen botting. Voor Valkenburg komt dat neer op 67,2 personen. Dit komt in de buurt van de mogelijk 49 huislieden volgens de riemtalen (zie onder). Bij andere ambachten is de botting per riem sterk variabel.

	Valkenburg	Noordwijk + Nwhout		Oegstgeest Voorschoten + Wassenaar + Zuidwijk	
botting ²⁸⁰	672	3210	1220	2450	penning
eenheden van 10 penning	67,2	321	122	245	rechtspersonen

²⁷⁷ Gosses, *Vorming van Holland*, 68. Blok, 'Holland sinds Gosses', 21-22, 24.

²⁷⁸ NA 3.06.19, Ontvangers der Registratie en Domeinen, inv.nr. 42.

²⁷⁹ Blok, 'Holland sinds Gosses', 20, 21.

²⁸⁰ Boer, *Graaf en grafiek*, 122-123.

eenheden per riem 9,6 15,3 17,4 huislieden

Bede of schot

De naam bede (vraag) geeft aan dat het ooit door de graaf gevraagd moest worden, maar zodra het in historische stukken voorkomt is het een vaste belasting, in Holland in twee gelijke delen per jaar: de lente- en herfstbede. De bede werd betaald door huislieden met land en niet door welgeborenen of huislieden zonder land.²⁸¹ Ook dit is een zeer oude belasting, die voor het eerste genoemd wordt in 1132-1144. Er wordt verondersteld dat ook dit een vergoeding kan zijn voor de rechterlijke taak van de graaf.²⁸² Valkenburg en Katwijk betaalden twee keer per jaar 17 pond en nog in 1812 betaalden Katwijk aan Zee en Katwijk aan den Rijn ieder twee keer per jaar fl. 17,85.²⁸³ De graaf kon ook een bede vragen voor bijzondere eenmalige kosten, zoals voor een oorlog of een verwoestende overstroming. Deze waren gekoppeld aan de riemtalen: 10 pond per riem.²⁸⁴

De eenheid van de bede lijkt 40 schelling te zijn, dus 2 pond, waarvan in Rijnland alleen Poelgeest afwijkt. Logischer is een eenheid van 1 pond per half jaar, waarbij de bede al vanaf het begin uit twee gelijke delen bestond. De grondslag moet het grondbezit van de huislieden zijn, waarover de bede binnen het ambacht werd verdeeld. Dit is echter niet vast te stellen omdat de hofboerderijen niet meebetaalden en hun grond dus niet meetelde. Een mogelijkheid met ronde getallen is een grondslag van 10 morgen

	Valkenburg	Noordwijk + Nwhout	Oegstgeest	
Bede per jaar ²⁸⁵	34	68	8	pond
eenheden van 2 pond	17	34	4	10 morgen?
eenheden per morgen* ¹	0,030	0,019	0,003	

*¹ Volgens de eerste oppervlakten van de ambachten die door Rijnland zijn vastgesteld.

Militaire dienst

Landweer was de militaire dienst voor alleen de verdediging van het graafschap. Dit was een plicht voor iedereen voor onbepaalde tijd.²⁸⁶

Welgeborenen moesten maximaal 40 dagen op eigen kosten opkomen voor elke oorlog die de graaf voerde, als ruiter met paard, harnas en bewapening. De graaf moest daar persoonlijk om vragen.²⁸⁷ Heervaart was de militaire dienst door huislieden met land voor 40 dagen. Ook daar moest de graaf persoonlijk om vragen, voor Rijnland in Katwijk, waar de vertegenwoordigers van de ambachten naar toe werden geroepen.²⁸⁸ Dit was per ambacht op een vast aantal gesteld: de riemtalen. Er kon tot een viervoudig riemtaal worden opgeroepen, dat is per riem drie mannen. In 1347 betrof het 'de huislieden gemeenlic, die dat lant toebehoren', dus de boeren met land, tussen de twintig en zestig jaar. De situatie van diegenen die geen land bezaten, zoals ambachtslieden, vissers of knechten zonder land is onbekend. Valkenburg/Katwijk had 7 riemtalen en moest dus 7 tot 21 mannen leveren.

Verondersteld wordt dat de riemtalen afkomstig zijn van voorgrafelijke tijden, want de verplichte opkomst in schepen en riemen kwam ook voor in West-Friesland, Zeeland en Vlaanderen, gebieden

²⁸¹ Gosses, *Welgeborenen en huislieden*, 184.

²⁸² Gosses, *Welgeborenen en huislieden*, 17, 28-29.

²⁸³ NA 3.06.19, Ontvangers der Registratie en Domeinen, inv.nr. 42.

²⁸⁴ Boer, *Graaf en grafiek*, 124.

²⁸⁵ Boer, *Graaf en grafiek*, 122-123.

²⁸⁶ Van der Linden, *Cope*, 140. Graaf, *Oorlog om Holland*, 38.

²⁸⁷ Van der Linden, *Cope*, 140. Graaf, *Oorlog om Holland*, 36.

²⁸⁸ Graaf, *Oorlog om Holland*, 37, 40.

die ooit tot Frisia behoorden maar niet tot het oudste graafschap Holland. Een andere afkomst is mogelijk de grafelijke Noormannentijd, want ook Scandinavië kende dit systeem.²⁸⁹

In Scandinavië en Zeeland was de grondslag van de riemtalen de hoeveelheid grond. Karel de Grote had echter vastgelegd dat van de Friezen iedere zeven arme lieden één van hen moest uitrusten.²⁹⁰ Bij de 7 riemen van Valkenburg is een verband met de grond lastig. Als het aantal huislieden de maatstaf was, dan krijgen we onderstaande aantallen, die in ieder geval een goede orde van grootte hebben.

	Valkenburg	Noordwijk + Nwhout	Oegstgeest	Wassenaar + Zuidwijk	
riemtalen ²⁹¹	7	21	7	19	
riem per 7 weerbare mannen	49	147	49	133	huislieden

In de late middeleeuwen kwamen er diverse mogelijkheden om geen huisman meer te zijn, waardoor deze plicht op steeds minder personen drukte. Daarom kregen de meeste ambachten een vermindering, voor Valkenburg eerst in 1400 naar 4 riemen en daarna in 1405 naar 2 riemen, volgens de akte omdat zovele buurlieden poorter zijn geworden in een stad of zijn vertrokken.²⁹² Een grondslag in grond of mensen was toen niet meer bekend, dus uit de vermindering kan niet het aantal resterende huislieden berekend worden. In het algemeen deden de huislieden ondersteunende diensten, zoals het roeien van schepen, en vochten niet mee.²⁹³ In 1812 betaalden Katwijk aan den Rijn en Valkenburg nog ieder fl. 105.- aan riemtalen.²⁹⁴

Morgengeld van het hoogheemraadschap van Rijnland

Dit was een belasting voor de organisatie van het hoogheemraadschap, betaald per morgen land die op Rijnland afwaterde. In het begin viel hieronder niet het onderhoud van waterstaatswerken. Dat werd verdeeld over de ambachten, door hen zelf uitgevoerd en gecontroleerd door het hoogheemraadschap. Later nam het hoogheemraadschap steeds meer de uitvoering en kosten daarvan over.

De lokale waterstaatkosten werden apart omgeslagen over de morgens.²⁹⁵ De oudst genoemde morgens waarvoor ieder ambacht moest betalen zijn van 1375 (zie Hoogheemraadschap). In 1544 werd heel Rijnland opnieuw opgemeten om opnieuw de juiste oppervlakte te bepalen (Atlas1544). Na protesten dat niet alle land gelijk was, werden sommige ambachten lager aangeslagen.²⁹⁶

	Valkenburg	Noordwijk+ -hout	Oegstgeest	Voorschoten	Wassenaar+Zuidwijk	
1375	568,6	1838	1458,3	1748,3	2182	morgen
1544 meting	987,2	3674,2	1958,9	2279,4	3285,4	morgen
1553 aanslag	725	2800	1939	2140	2450	morgen

De tol van de Rijnmond

In de middeleeuwen werd tol geheven op alle goederenstromen. Omdat goederen vanwege de slechte of afwezige wegen vooral over water werden vervoerd, lagen de tolleren aan grote wateren waar veel goederen langskwamen. In de Vroege Middeleeuwen was Dorestad de belangrijkste tol en deze zou ook de tolleren in de wijde omtrek beheren, waaronder de Rijnmond.²⁹⁷ Dat kan de reden zijn dat een tol aan de Rijnmond nergens wordt vermeld. In 1285 vinden we in Leiden een tol waarvan de

²⁸⁹ Graaf, *Oorlog om Holland*, 37 nt. 10, 89-91. Gosses, *Welgeborenen en huislieden*, 62-63.

²⁹⁰ Gosses, *Welgeborenen en huislieden*, 62-63. Blok, *Franken*, 86.

²⁹¹ Boer, *Graaf en grafiek*, 129-130, 25-27.

²⁹² Pars, *Catti*, 70. Boer, *Graaf en grafiek*, 125, 129.

²⁹³ Graaf, *Oorlog om Holland*, 59-60.

²⁹⁴ NA 3.06.19, Ontvangers der Registratie en Domeinen, inv.nr. 42.

²⁹⁵ Amstel-Horák, 'Rijnlandse morgenboeken', 95.

²⁹⁶ Amstel-Horák, 'Morgenboeken van Rijnland', 164-166, 174.

²⁹⁷ Blok, 'Mondingsgebied', 170.

tollijst duidelijk maakt dat het een watertol is en geen wegentol of markttoel.²⁹⁸ Op dat moment is er slechts het interne noord-zuid verkeer (Zijl - Rijn - Vliet), maar toen de Rijn nog open was zal het de tol zijn geweest over de Zee-Rijnvaart. Deze tol zal dan met de markt van Rijnsburg naar de nieuwe Leidse burg verplaatst zijn. Toch worden nog vanaf de 14e eeuw één of twee tolleren in Katwijk genoemd, één in Katwijk aan Zee en één in Katwijk aan den Rijn, beleend aan de burggraaf, zoals ook in Leiden (S414a, S437-8, S385b, S405c). Hier kan tol zijn geheven over de vishandel, die de Leidse tol niet passeerde als ze via de Rijn en de Vliet werd vervoerd. Dat deze route werd gebruikt blijkt in 1579 toen Katwijk meebetaalde aan de Waddinxsluis.²⁹⁹

In 1561 woonde de tollenaar naast de veerman, wat suggereert dat ook tol geheven werd van het (weg)verkeer over de tol (15P1041, 15P388, 15P389). Toch is dit minder waarschijnlijk omdat van de belangrijke Haagse schouw en andere veren geen middeleeuwse tolleren bekend zijn. De hoeveelheid vracht die met de veerbootjes werd overgezet was te gering om daar tol over te heffen.

Ook in Valkenburg wordt een tol genoemd, maar dat was een markttoel tijdens de Valkenburger jaarmarkt (S437a).

18. De middeleeuwen in Valkenburg en Katwijk

Voor onderzoek naar de middeleeuwen is het nodig om die maatschappij te kennen. Hieronder volgen enkele gegevens voor zover van toepassing op Valkenburg/Katwijk.

Personen

In de middeleeuwen werden diverse personen met een naam aangeduid:

Huislieden

In de literatuur wordt niet duidelijk omschreven wie de huislieden waren. Het waren in ieder geval de 'gewone', niet-edele, boeren die land bezaten. Zij moesten belasting betalen naar de oppervlakte van hun grond.

Omdat enkele malen met nadruk de 'huislieden met land' werden genoemd, zullen er ook huislieden zijn geweest zonder grond, zoals knechten, ambachtslieden, vissers, reders en handelaren. Als deze niet deelden in de grondbelasting is het onduidelijk hoe ze dan wel deelden in de kosten die door het ambacht betaald moesten worden.

Rechterlijk vielen de huislieden onder het ambacht.

Horigen, lijfeigenen, onvrije lieden

Horigen waren gebonden aan hun heer; ze konden niet gaan waar ze wilden. Zij waren echter geen persoonlijk eigendom van hun heer, zoals slaven. Dienstlieden en militairen van de graaf waren meestal onvrij. In Valkenburg/Katwijk zien we ze als de horigen van de hof.

Welgeborenen

Deze personen waren edel, hoefden geen belasting te betalen, hadden een eigen gerecht onder hun welgeboren standgenoten en voorgezeten door de graaf of zijn vertegenwoordiger, de baljuw. Zij moesten wel persoonlijk militair dienen met een eigen militaire uitrusting. Welgeborenen vielen niet onder het ambacht, maar rechtstreeks onder de graaf. Iedereen was welgeboren die een welgeboren vader had (niet moeder). In sommige dorpen, zoals Valkenburg/Katwijk, woonden veel welgeborenen, die waarschijnlijk de nakomelingen waren van de vroegere hofhorigen (zie Hof Valkenburg).

In het dagelijkse leven was er weinig verschil tussen huislieden en welgeborenen. In de 15e eeuw werden steeds vaker huursoldaten gebruikt en kochten veel welgeborenen hun dienstplicht af. De

²⁹⁸ Blok, *Hollandsche stad*, 82. Lugt, *Ontstaan van Leiden*, 98.

²⁹⁹ OAR, inv.nr. 5236, 3 april 1601.

huislieden begonnen te klagen dat de welgeborenen niet meedeelden in de belasting van het ambacht, waarna er meer eisen werden gesteld dan alleen hun afkomst via geboorte: welgeborenen mochten niet zelf werken en moesten een verdedigbaar huis bewonen met gracht en brug.

'Mijn mannen' of 'getrouwe mannen'

Zo noemde de graaf de mannen die een eed van trouw aan hem hadden afgelegd en daarmee aan hem verbonden en ondergeschikt waren. Een eed gold in de middeleeuwen zoals tegenwoordig een handtekening onder een contract, waar men rechterlijk aan gebonden was.

Goede lieden

De graaf verstond onder 'onsen goede luden' de ridders, knapen, poorters, welgeborenen lieden, papen, klerken en de huislieden die dat land toebehoort (land bezitten).³⁰⁰

19. Macht

In de Friese tijd is het onduidelijk hoe de macht verdeeld was. De bevolking was geconcentreerd in de best bewoonbare gebieden, zoals langs de kust en de Rijn.³⁰¹ Op een centrale plaats zal de lokale elite gevestigd zijn, die daar de macht uitoefende. Dat Katwijk later de centrale vergaderplaats was van heel Rijnland is een indicatie dat het centrum van de macht aan de Rijnmond was gevestigd.

Diverse gouwen hadden samen een Friese koning, wiens taak in ieder geval de militaire verdediging was. Lokale leiders en koningen werden gekozen.

Koning en graaf bij de Franken

In de middeleeuwen bestonden geen staten of landen. Er was de koning die in theorie persoonlijk eigenaar was van alle land. Dat beleende hij aan mannen die hem daarvoor trouw moesten zweren en daarmee zijn onderdaan werden. Deze konden dit weer verder belenen aan anderen, zodat de maatschappij een piramide was van personen die aan elkaar verbonden waren door hun eden.³⁰² Er waren ook andere methoden van ondergeschiktheid, zoals horigheid of het betalen van tijnzen. De koning had de koninklijke ban, het recht op bevelen en straffen, dus op het stellen van rechtsregels en het rechtspreken.³⁰³

De koning stelden graven aan die voor delen van het koninkrijk zijn taken uitvoerden. Dit waren in hoofdzaak de militaire verdediging en het spreken van recht.³⁰⁴ Daarvoor reisden de graven regelmatig door hun graafschap om op centrale plaatsen recht te spreken. De belening met een graafschap werd al snel erfelijk. Omdat de koning ver weg zat, konden graven zich zelfstandig gedragen, in opstand komen of onderling oorlogen voeren om hun gebied uit te breiden. Het graafschap werd beleend inclusief andere zaken, zoals het graafschap langs de Rijn in 1064 met: de Abdij van Egmond met de lijfeigenen ongeacht sekse, gebieden, gebouwen, akkers, weilanden, cultuurland en wildernis, stilstaande en stromende wateren, visserij, .?., wel en niet begaanbare wegen, .?., markten, munten, tollens en bossen.³⁰⁵ In een andere omschrijving komt ook het recht op de dijken en oorlogsschepen voor, genaamd 'silinc'.³⁰⁶ De heerban, het recht om vrije mannen op te roepen voor militaire dienst, was een bijzonder recht dat ook aan de Friese graaf geschonken was.³⁰⁷

De huldigingsplaats van de graaf

Een nieuwe graaf moest door 'zijn mannen' worden gehuldigd, want hun eed was aan een graaf

³⁰⁰ Graaf, *Oorlog om Holland*, 37

³⁰¹ Dijkstra, *Rijn & Maas*, 299.

³⁰² Smit, *Vorst en onderdaan*, 4-5.

³⁰³ Blok, *Franken*, 97.

³⁰⁴ Gosses, *Welgeborenen*, 1.

³⁰⁵ Koch, *Oorkondenboek I* nr. 85, 162. Van der Linden, *Cope*, 81-82, 351. De eigen vertaling is een mix van oude vertalingen, recente woordenboeken en gtb.inl.nl (Watarskap).

³⁰⁶ Graaf, *Oorlog om Holland*, 38.

³⁰⁷ Van der Linden, *Cope*, 352.

persoonlijk, niet aan het graafschap. De graaf legde de eed af dat hij een goede vorst zou zijn en zijn onderdanen zwoeren trouw aan de graaf. Dit gebeurde voor het platteland op de huldigingsplaatsen Schepelenberg voor Kennemerland en Katwijk voor de Rijnlanders. Ook voor andere politieke vragen van de graaf, zoals extra belastingen of een oproep voor militaire actie, werden de Rijnlanders opgeroepen om naar Katwijk af te reizen. Dit kan de regionale dingplaats uit de Friese tijd zijn geweest (zie Recht). De huldigingsplaats in Schepelenberg is een grafheuvel, zodat wordt verondersteld dat de grafheuvel uit de Friese tijd in Klein Duin de oorspronkelijk plaats van samenkomst was. Deze functie zou zijn verplaatst naar het grafelijke huis vanwege het overstuiven van het grafveld door de Jonge Duinen.³⁰⁸ Het is echter ook mogelijk dat er een snelle omslag was van Friezen naar Frankische militairen op de hof (pag. 9). Die zullen niet de begraafplaats van de voorouders van hun voormalige vijanden hebben willen gebruiken. De hof was hun vergader- en rechtplaats met de graaf, waar zij hun eed moesten vernieuwen. Dus als de hof rond 719 bevolkt werd door Frankische militairen, dan zal de huldigingsplaats tegelijk naar de hof zijn verplaatst. Een perceel werd daar in de 17e-eeuw het Graafveld genoemd, liggend tegen de duinen. De graaf kon dan goed zichtbaar op het duin staan.³⁰⁹

Ambachtsheer en schout

Het graafschap werd op een onbekend moment verdeeld in ambachten waarin de graaf een schout aanstelde die een deel van zijn functies moest uitvoeren en de inkomsten ('zijn verval') daarvan kreeg. Dit beleende de graaf aan een adellijk persoon die de ambachtsheer of 'heer van' werd genoemd.

Behalve de schout werd ook een hele lijst andere zaken beleend die de graaf in het ambacht bezat (S437, S437a). Het praktische schoutswerk liet de ambachtsheer uitvoeren door iemand die dit ambt kon kopen en de schout werd genoemd. Dit was de lage rechtspraak en de zorg voor grafelijke rechten zoals wegen, wateren, militaire opkomst van huislieden en inning van ambachtsbelastingen. De inkomsten kwamen vooral uit de boeten. In Noord-Holland werd het ambacht een ban genoemd en dat kwam in Katwijk ook een enkele keer voor (in 1502: 15S10-1).

Tot het jaar 1248, waarin de graaf een einde maakte aan het hofstelsel, zal hij zelf de ambachtsheer zijn geweest. De eerstvolgende vermelding komt uit de oudste grafelijke rekening van 1316, waarin een deel van de bede toekwam aan: "In Valkenburg, van de burggraaf".³¹⁰ De burggraaf bezat de burg van Leiden en woonde op een kasteel in 't Zand, dat toen in het ambacht Oegstgeest lag. Hij wordt al in 1213 als eigenaar genoemd van 't Zand (zie landgoed 't Zand). Dat is opvallend, want een logischer keus lijkt de heer van Wassenaar, die al vanaf 1200 heer was van het buurambacht aan de zuidkant van de Rijn en een hoge positie had bij de graaf. De burggraaf was waarschijnlijk al ambachtsheer van Oegstgeest, aan de noordzijde van de Rijn. Mogelijk heeft de graaf evenwicht willen brengen in de macht van de twee grote heren. Vermoedelijk heeft de burggraaf niet lang na 1248 het ambacht Valkenburg gekregen.

Toen burggraaf Dirk van Cuyk in 1339 zonder erfgenaam overleed, viel het ambacht terug aan de graaf. Deze gaf het in leen in 1340 voor veel geld aan Philips van Wassenaar. De rest van de middeleeuwen zou dit in diverse takken van deze familie blijven. De burggraaf bezat maar weinig land in het ambacht (zie Atlas5144).

Hoogheemraadschap van Rijnland

In de Vroege Middeleeuwen werd alleen gewoond op plaatsen waar dat natuurlijk mogelijk was. De afwatering gebeurde via greppels en kreekjes. Later werd steeds meer grond ontgonnen die lager lag. Voor de afwatering van grote gebieden werden gemeenschappelijk wateringen gegraven en

³⁰⁸ Dijkstra en Koning, 'Hollandse huldtönenen', 140-143.

³⁰⁹ Parlevliet, 'Hof Valkenburg', 31.

³¹⁰ S437-10. Ook bezegelt burggraaf Dirk in 1322 een lokale akte (S254).

onderhouden. De verdeling, regels en rechtspraak werden door het ambacht uitgevoerd. Tegen overstromingen werden dijkes aangelegd, meestal door de boer op zijn eigen land.

Rond 1150 sloot de Rijnmond, waardoor de ambachten langs de Rijn problemen kregen met hun afwatering. In 1165 hield men het Rijnwater uit Woerden tegen met de Zwammerdam, maar dat werd door de keizer verboden.³¹¹ Niet lang daarna kwam er een nieuwe uitwatering via de Rijn - Zijl - Kagerplassen - Leidse- en Haarlemmermeer - IJ - Zuiderzee. Voor afwateringswateren moet men zoeken naar wateren die als natuurlijke kreek nooit zo breed konden zijn en veel breder waren dan voor de scheepvaart nodig is. Brede kanalen (en dus ook meren) geven een lage weerstand voor afstromend water. De Zijl is daar een voorbeeld van. Het noordelijk deel is bochtig, dus vanouds natuurlijk, en het zuidelijk deel is recht, dus nieuw gegraven en doorgetrokken naar de Rijn. Misschien moest toen al de Rijn uitgebaggerd worden voor een betere doorstroming, met in Leiden een nieuwe brug en de nieuwe Rijn.³¹² Deze werken waren kostbaar en konden alleen uitgevoerd worden door een samenwerking tussen de dorpen die op de Rijn uitwaterden.

Toen de samenwerking steeds groter werd, maakte de graaf hiervan een aparte organisatie onder zijn baljuw: het hoogheemraadschap van Rijnland. Deze instantie moest voor de publieke eigendommen van de graaf (waterstaat, heerwegen, duinen) wetten maken (keuren), controleren (schouwen) en recht spreken (vierschaar). De kosten werden omgeslagen over de hoeveelheid grond (morgengeld).³¹³ Die uitgaven waren in het begin laag omdat waterstaatswerken nog door de ambachten werden uitgevoerd en onderhouden. Zo moest Valkenburg/Katwijk onderhoud verrichten aan de Does en samen met zes andere ambachten aan de Haarlemmersluis, één van de zeven sluisen bij Spaarndam.³¹⁴ Later nam het hoogheemraadschap steeds meer onderhoud over, zodat men meer invloed had op de kwaliteit, maar daarbij nam het morgengeld wel toe.

De oudste opgaven van de oppervlakten van de ambachten voor de betaling van het morgengeld dateert van 1375.³¹⁵ Dit waren alleen landen die afwaterden op de Rijn en gebruikt werden, dus geen duinen en wildernis, ongeacht de kwaliteit en volgens de oude regel: morgen-morgensgelijk. Wanneer en hoe zijn deze oppervlakten bepaald? In de middeleeuwen was het gebruikelijk dat vastgestelde waarden voor 'eeuwig' golden, tenzij het met ieders toestemming opnieuw vastgesteld werd. Ze zijn in ieder geval bepaald vóór de splitsing van Noordwijk en Noordwijkhout in 1231, want die zijn samen één post. De eerste mogelijkheid is na 1165 toen de hoge kosten moesten worden verdeeld van de afwatering naar het noorden. In ieder geval wordt vermoed dat voor aanleg en onderhoud van de Wendelijkssluizen (deels door Woerden) en de aanleg van de Does de oppervlakte van de ambachten is bepaald in 1220-1226.³¹⁶ Maar hoe werden die oppervlakten bepaald? In principe kende men in de ambachten de oppervlakte van de boerenbedrijven, want de belastingen van de huislieden werden daarnaar verdeeld. Maar het bijhouden van de vele percelen vergt een papieren administratie die toen nog niet gebruikelijk was. Waarschijnlijk werkte men nog steeds met mansi, met ook kleinere boeren van een half of kwart mansus. Die zou men met een vaste mansus-oppervlakte naar morgens kunnen omrekenen. Dan zou echter de omrekenfactor bepaald kunnen worden als het deelgetal dat uit de morgens een heel, half of kwart getal (mansi) oplevert. Dat bleek niet mogelijk. Waarschijnlijk heeft men de oppervlakte berekend volgens de later meest gebruikte methode: de boeren onder ede laten verklaren hoe groot hun land was. Dat wisten ze meestal omdat het in koop- en huurcontracten stond. Dit lijkt ondersteund door de eindopgave tot 50 roeden nauwkeurig, een in stukken gebruikelijke afronding. Omdat statistisch de som nauwkeuriger wordt bij veel percelen, is te verwachten dat dit vrij nauwkeurig de hoeveelheid

³¹¹ Parlevliet, *Rijnmond*, 8.

³¹² Parlevliet, *Rijnmond*, 14.

³¹³ Fockema Andreae, *Rijnland*, 61.

³¹⁴ S404a. Fockema Andreae, *Rijnland*, 52.

³¹⁵ Amstel-Horák, 'Morgenboeken van Rijnland', 152, 174.

³¹⁶ Van der Linden, 'Oorsprong Rijnland', 145.

bruikbare grond was, of iets lager, want men zal ongetwijfeld wat gesmokkeld of vergeten hebben.³¹⁷ Uit niets blijkt in later tijd dat de welgeborenen hier niet aan mee hoefden te betalen.

Waterschap of Rijnlandse ambacht

Binnen een ambacht bestond een aparte organisatie voor waterschapszaken. De (lage) rechtspraak en het schouwen werd uitgevoerd door de schout en zeven (kroos)heemraden die door de schout werden benoemd. Het bestuur werd uitgevoerd door de schout en twee ambachtsbewaarders die gekozen werden door de inwoners. Deze zorgden voor het onderhoud en innen van kosten die over de grond werd omgeslagen. De ambachtsbewaarders moesten uit de rijkste landeigenaren gekozen worden omdat zij alle kosten en morgengelden moesten voorschieten.³¹⁸ Het waterschap viel onder het hoogheemraadschap.

Rond 1550 beschrijft het hoogheemraadschap gedetailleerd hoe het schouwen moet worden uitgevoerd.³¹⁹

- De schout van Valkenburg en beide Katwijken zal naar oude gewoonte alle jaars tweemaal in de meimaand schouwen eens de banwegen en eens de wateringen, heulen en watertochten en tweemaal in de herfst als het koren van het land is de wegen en wateringen als voren. Zal voorts de eerste werkdag na St.-Maarten in de winter zijn stille schouw houden en dan schouwen de straten en zijpen binnen het rechtsgebied van Valkenburg en Katwijk aan den Rijn.
- Mag hiervoor bedwingen of nemen zeven croesheemraden die daar bekwaam voor wezen zal en deze beëdigen om met hem te schouwen, 't goed te prijzen en 't kwaad te laken, naar uitwijzen van de keuren van de hoge heemraden van Rijnland.
- Zal schouwen de heerwegen breed 2 roeden, de lijtwegen 1,5 roeden, de Grote Wateringe breed 1 roede en de Kleine Watering breed 9 voeten, al naar oude gewoonte.
- De schout zal elke keer van de mei-, de herfst- en de winterschouw voor de eerste boete hebben die vallen zullen op wegen en wateringen, heulen, straten en zijpen twee stuivers.
- En die aldaar te banne beschouwt [afgekeurd] zal wezen zal men bevelen het werk goed te wezen binnen acht dagen, min of meer naar dat het werk groot is, op het verbeuren van vier stuivers voor de schout en één stuiver voor elk van de croesheemraden, hetwelk men hem rechtelijk door de bode tot zijn kosten zal laten weten, te weten, woont hij binnen enig van voorschreven dorpen, zo zal de bode hebben een stuiver, en woont hij daarbuiten binnen een mijl twee stuivers en woont hij verder dan zal de bode hebben van elke mijl twee stuivers.
- En indien het werk alsdan weer te banne beschouwt wordt, so zal die schout hetzelfde werk oproepen of doen oproepen door de bode van het ambacht, aannemers en besteden hetzelfde werk te maken binnen acht dagen, korter of langer, naar gelegenheid van het werk op een boete van tien stuivers.
- Als er enig werk onbeheerd bleef en dat hem het werk niemand aan en toch totdat het driemaal geschouwd was, zo zal de schout daar een zeventuig op leggen naar de oude costumen van lande, dat is te weten dat hij zijn croesheemraden die tot de schouw beëdigd zijn tot een zekere korte dag daartoe dagvaardden zal om op het werk te komen en daartoe door zijn bode doen dagen samen van die naaste gehoefslaagden aan weerszijden van dat hoefslag, te weten vier aan de zeezijde en drie aan de landzijde en die examineren wie zij in dat werk kennen gehoefslaagd te weten en waarom van wat land dat hem eigen is of dat hij gebruikt dat hij werk afhouden moet. En de schout zal hebben boven zijn daggeld 12 stuivers, de croesheemraden elk 8 stuivers, de klerk 6 stuivers en de bode 4 stuivers, te betalen door degene die in dat werk gewezen zal worden.

³¹⁷ Plus/min fouten middelen elkaar uit. De nauwkeurigheid van de som (in %) is de gemiddelde nauwkeurigheid van de percelen gedeeld door de wortel van het aantal percelen. Dus bij 100 percelen is de som 10x nauwkeuriger dan de nauwkeurigheid waarmee ieder perceel gemeten is.

³¹⁸ Fockema Andreae, *Rijnland*, 95, 97, 100, 102, 104. Amstel-Horák, 'Rijnlandse morgenboeken', 87, 95.

³¹⁹ OAR, inv.nr. 5238. Deels zelf vertaald. Het stuk bevat ook nog enkele regels ingeval ook het uitbestede werk niet goed is en welke boeten en pandkeringen dan gedaan worden.

- En zullen voorts de croesheemraden degene die bevonden zal wezen het onbeheerde werk toe te behoren veroordelen in de boeten van de drie schouwen, te weten twee stuivers voor de schout van de eerste reis, vier stuivers voor de schout en voor elke croesheemraad 1 stuiver voor de tweede reis en voor de derde reis de schout acht stuivers en de croesheemraden elk twee stuivers.

Baljuwschap

Toen de bevolking verder toenam en de maatschappij complexer werd, verdeelde de graaf zijn gebied in baljuwschappen, zoals Rijnland, waarin een baljuw een deel van zijn hogere functies uitvoerde: de hoge rechtspraak, de rechtspraak van de welgeborenen en het aanvoeren van het militaire contingent van zijn baljuwschap. Later konden ook ambachtsheren de hoge rechtspraak met een baljuw krijgen, zoals het ambacht Katwijk en Valkenburg in 1460 (S437-1). Het ambacht werd dan een Hoge Heerlijkheid, waarvoor een gevangenis en galg nodig was.³²⁰ Deze galg stond aan het eind van de Broekweg.

Overzicht

Vanaf de Frankische tijd behoorde de Rijnmond tot:

- Frankische koninkrijk en zijn opvolgers.
- Graafschap Holland, dat vóór de 12e eeuw het Friese graafschap werd genoemd.
- Middeleeuws Noord-Holland, dat lag tussen Kennemerland (de Kennemerbeek bij Hillegom) en de Maas en Lek (Zuid-Holland lag ten zuiden daarvan, rondom Dordrecht).³²¹
- Hoogheemraadschap van Rijnland, in zijn laatste stadium van het IJ tot de landscheiding bij Den Haag.
- Baljuwschap van Rijnland (daarvoor van Holland), grenzend aan: Kennemerland, Amstelland, Woerden, Krimpenerwaard, Schieland en Delfland.³²²
- Bisdom Utrecht, het grootste deel van Nederland tot zuidelijk aan de Waal en Maas en in Zeeland tot aan de Schelde.³²³

20. Recht

Recht was in de middeleeuwen net zo belangrijk en precies als tegenwoordig. Het was meestal niet opgeschreven, maar gewoonterecht. Die 'oude costumen' (gebruiken) bleven eeuwig geldig en konden nauwelijks worden veranderd, ook niet door koningen en graven. Nieuwe wetgeving ging meestal over nieuwe situaties waar nog geen regels voor waren. Als oude voorrechten werden aangetast dan moest daarover onderhandeld worden met de belanghebbende onderdanen.

In principe gold voor een persoon het recht van de stam waar hij bij hoorde, dus een Fries die naar Holland verhuisde, moest daar volgens het Friese recht worden geoordeeld.³²⁴ Het Frankrijk bestond uit vele gebieden met hun eigen gewoonterecht, vaak nog van voor de tijd dat zij overwonnen waren. Zo is onder Karel de Grote het Friese recht opgetekend, waar ook de Rijnmond onder viel.³²⁵ Het gewoonterecht werd mondeling overgeleverd. Toen het schrift in de Late Middeleeuwen belangrijker werd, ging men het ook opschrijven, maar meestal alleen de nieuwe regels (keuren). Het gewoonterecht bleef daarbij ook van kracht. In Rijnland werd het (land)recht pas in de 16e eeuw compleet opgeschreven.³²⁶

In de Friese tijd werd recht gesproken door inwoners van een dorp en een asing, kenner van het gewoonterecht. Een rechtszaak werd gehouden op een bijzondere plaats, zoals een grafheuvel van

³²⁰ Janse, *Ridderschap*, 1453.

³²¹ Smit. *Vorst en onderdaan*, 6.

³²² Boer, *Graaf en grafiek*, 14.

³²³ Blok, *Franken*, 69.

³²⁴ Blok, *Franken*, 97.

³²⁵ Tuuk, *Friezen*, 251-271.

³²⁶ Gosses, *Welgeborenen*, 126.

belangrijke voorouders. Daarom wordt vermoed dat dit voor de Rijnmond gebeurde op de grafheuvel die in Klein Duin is opgegraven. Daarin waren strijders begraven uit de oorlog tussen de Friezen en Franken.³²⁷

In de Frankische tijd bleef het oude Friese rechtssysteem van kracht. De asing-rechtspraak is later vervangen door rechtspraak met schepenen, maar voor Rijnland gebeurde dat pas na de middeleeuwen.³²⁸

Er waren twee gerechten. Voor het lage gerecht kwamen de huislieden voor de lokale vierschaar (rechtbank) die voorgezeten werd door de ambachtsheer, of meestal zijn vervanger: de schout. De inwoners oordeelden, met de asing als rechtsdeskundige. De schout sprak het vonnis uit, met een boete van meestal 2 (kleine) en soms 42 schelling (grote).³²⁹

Het hoge gerecht voor zware misdrijven werd uitgevoerd door de graaf van Holland en later door zijn vervanger de baljuw met een rechtbank van welgeborenen. Voor Rijnland was dit de baljuw van Rijnland, die in Leiden zijn vierschaar spande. De boete was hier standaard 10 pond.³³⁰ Boeten kwamen deels toe aan de schout, de baljuw en de graaf. De welgeborenen vielen rechtstreeks onder de rechtspraak van de graaf of baljuw. Zij werden berecht door hun welgeborenen gelijken.

Rechtspraak over waterstaat en wegen was identiek, maar werd uitgevoerd door de schout en (kroos)heemraden voor het lage recht en het hoogheemraadschap voor het hoge recht.

21. (Land)eigendom

Voor de Friese tijd is het onbekend wat voor soorten eigendom er waren.

In de Frankische tijd waren er diverse soorten van landeigendom en manieren van exploiteren:

Allodiaal

Allodiaal is vrij eigendom, zoals tegenwoordig gebruikelijk. Men heeft alle rechten op het land, kan het verkopen en bij overlijden gaat het naar de erven (erfgerechtigd) zonder dat iemand daar toestemming voor moet geven of een claim op heeft, afgezien van rentes of hypotheek.

Belenen, feodaal

Het leenstelsel komt van de Franken. Hierbij werd land door de leenheer aan de leenman geschonken voor een gering bedrag (heergewaad), maar de leenman moest trouw zweren aan de leenheer. De leenman kon het land vrijwel als zijn eigendom gebruiken: hij hoefde geen pacht te betalen, kon het land verkopen en bij overlijden ging het meestal over naar zijn oudste zoon. Bij iedere eigendomsovergang moest de nieuwe eigenaar wel trouw zweren aan de leenheer en weer het heergewaad betalen. Als er geen zoon was of de leenman zijn eed verbrak, dan viel de grond terug aan de leenheer. Verder had de leenheer geen rechten meer en werd hij niet meer als de eigenaar gezien. De eed was persoonlijk, dus als er een nieuwe leenheer kwam dan moesten alle leenmannen hem trouw zweren. Het voordeel voor de leenheer was dat hij zo mensen kreeg die politiek aan hem gebonden, dus ondergeschikt waren.

Behalve grond konden ook rechten in leen worden gegeven, bijvoorbeeld het visrecht of een ambachtsrecht. De leenheer kon de koning zijn, de graaf of een ambachtsheer of anderen, meestal edelen. Een leenman kon zijn leen weer in achterleen geven.

Het was ook mogelijk dat iemand zijn allodiaal eigendom aan de leenheer schonk en het daarna weer van hem in leen ontving. Dit was een leen 'uit eigen'. Het lijkt merkwaardig en in leenakten wordt de

³²⁷ Dijkstra en Koning, 'Huldtolen', 138-147. Dijkstra, *Rijn & Maas*, 272-273.

³²⁸ Gosses, *Welgeborenen*, 83.

³²⁹ Gosses, *Welgeborenen*, 87. Janse, *Ridderschap*, 146.

³³⁰ Gosses, *Welgeborenen*, 94.

reden meestal niet vermeld. Een voordeel voor de leenman was dat het goed alleen overerfde op de oudste zoon (een recht leen). Normaal erfden alle kinderen, waardoor een landgoed in enkele generaties versnipperd raakte. Het kwam ook voor dat iemand op zijn grond een kasteel wilde bouwen terwijl de ongeschreven regel was dat iedere (militaire) versterking onder overheidsgezag stond.³³¹ De graaf gaf waarschijnlijk alleen toestemming voor een versterking als de eigenaar hem de grond schonk en terugkreeg in leen. De graaf had dan de zekerheid dat de eigenaar hem trouw had gezworen en dat de versterking bij verkoop niet in handen kwam van iemand die niet aan hem ondergeschikt was.

Rente

Dit was een lening met als onderpand een stuk land of huis, dus een soort hypotheek. Meestal waren deze 'eeuwig'. De rente lag vast en er werd niet afgelost, of het hele bedrag ineens. De eigenaar van een rente kon deze doorverkopen.

Pacht of huur

Hierbij werd het land verhuurd voor een bepaald bedrag per jaar, meestal voor een aantal jaren. Het land bleef eigendom van de verpachter.

Erfpacht

Hierbij werd land voor een gering bedrag 'eeuwig' in gebruik gegeven. Zolang hij de erfpacht betaalde kon de erfpachter het land als zijn eigendom gebruiken. Hij kon het verkopen en het vererfde op zijn kinderen. Het werd meestal gebruikt bij uitgave van niet-ontgonnen land. De pachter kon het dan ontginnen of geschikt maken voor bewoning. De waarde stijging kwam uiteindelijk ten goede aan de pachtheer als de pachter de erfpacht wilde beëindigen, want dan viel het land of huis terug aan de pachtheer. In de praktijk echter bleven de meeste erfpachten eeuwenlang in stand en omdat de erfpacht vaststond werd het met de inflatie een steeds kleiner bedrag. In Katwijk verzamelde en gaf de ambachtsheer vele rentes, die van voor de 17e eeuw doorliepen tot in de 20e eeuw.³³²

Tijnsen

Tijnsen zijn kleine bedragen die bedoeld waren om jaarlijks te bevestigen dat er op personen of land plichten rusten.³³³ Zij werden gebruikt in een tijd waarin er geen administratie bestond of het gezag zwak was. Meestal was het een penning per persoon of hoeve.

Zo werden bijvoorbeeld veenontginningen uitgevoerd in een wildernis waar officieel nog geen ambacht dus recht bestond. Ontginners zouden kunnen redeneren dat zij niet gebonden waren aan de graaf, al helemaal de Friezen (b.v. van Vriezenveen) die zelf geen heer wilden. Daarom moesten de ontginners jaarlijks een tijns betalen, waarmee ze de graaf erkenden als hun heer. Dit werden recognitietijnsen genoemd. In de loop van de 12e eeuw werd het gezag van de graaf zo groot dat nieuwe tijnsen niet meer nodig waren.³³⁴ Oude tijnsen moesten doorbetaald worden, ook al waren ze niet meer nodig en wist men niet meer waar ze voor dienden.

Ditzelfde speelt bij het opheffen van een hof, waar de horigen vrij werden en de gezagsband met hun hofheer verloren ging. Met een tijns accepteerden ze dan opnieuw zijn gezag. De hof Valkenburg is opgeheven in 1248 en kent dus geen tijnsen. In Oegstgeest werden wel tijnsen betaald en die hof moet daarom eerder zijn opgeheven.³³⁵

³³¹ Fockema Andreae en Renaud, *Kastelen*, 3, 23.

³³² Atlas1825, versie 2.

³³³ Van der Linden, *Cope*, 337-338, 345-346.

³³⁴ Van der Linden, *Cope*, 183-184, 248.

³³⁵ Van der Linden, *Cope*, 345-346, 348.

22. Literatuur en archieven

- Amstel-Horák, M.H.V. van, 'De morgenboeken van Rijnland', *Leids Jaarboekje*, 1985, 150-178.
- Amstel-Horák, M.H.V. van, 'De Rijnlandse morgenboeken', *Holland*, 26-2, 1994, 87-111.
- Arend, O. van der, *Zeven lokale baljuwschappen in Holland*, 1993.
- Bazelmans, J., M. Dijkstra en J. de Koning, 'Voorspel, Holland in het eerste millennium', in: T. de Nijs en E. Beukers (red.), *Geschiedenis van Holland I*, 2002, 21-68.
- Berendsen, H.J.A., *Fysisch-geografisch onderzoek*, 5e druk, 2010.
- Berendsen, H.J.A., *De vorming van het land*, 2011.
- Bloemers, J.H.F., en M.D. de Weerd, 'Van Brittenburg naar Lugdunum', in: *De uitwateringssluizen van Katwijk, 1404-1984*, 1984, 41-51.
- Blok, D.P., 'De Hollandse en Friese kerken van Echternach', *Naamkunde*, 1974, 167-184.
- Blok, D.P., *De Franken in Nederland*, 1979.
- Blok, D.P., 'Het mondingsgebied van de Oude Rijn in de Vroege Middeleeuwen', in: M.C. van Trierum en H.E. Henkes, *Rotterdam Papers V*, 1986, 169-172.
- Blok, D.P., 'Holland sinds Gosses', in: D.E.H. de Boer e.a. (red.), *Holland in Wording*, 1991, 9-25.
- Bodemkaarten van de cultuurgrond der gemeente Katwijk*, rapport 180, Stichting voor Bodemkartering, ISN 207989-01, Centrale landbouwcatalogus 0130 4423, 1948.
- Boer, D.E.H. de, *Graaf en grafiek*, 1978.
- Brakel, J.P. van, *Katwijk in Tachtig*, 1982.
- Bruin, J. de, 'De Merovingische nederzetting in Oegstgeest', *Westerheem* 2013, 309-315.
- Bult, E.J., en D.P. Hallewas, *Graven bij Valkenburg III*, 1990.
- Bult, E., T. de Ridder en E. Beukers, 'Graven in Holland', *Westerheem* 2014-3, 2014.
- Bult, E., 'De Hof van Delft', 'Graven in Holland', *Westerheem* 2014-3, 2014, 126-159.
- Burgers, J.W., 'Holland omstreeks 1000', *Holland* 31-4/5, *Duizend jaar Holland*, 1999, 199-209.
- Claes, J., en K. Vincke, *Beschermheiligen in de lage landen*, 2006.
- Cordfunke, E.H.P., K. van der Borg en G.J.R. Maat, 'De skeletten uit het grafmonument te Rijnsburg: een hernieuwd onderzoek', *Bulletin van de Koninklijke Nederlandse Oudheidkundige Bond*, 1998, 1-14.
- Corver, B.A., *Commandeurslaan 29*, IDDS rapport 1784, 2015.
- Dijkstra, H., en F.C.J. Ketelaar, *Brittenburg*, 1965.
- Dijkstra, M., en J. de Koning, 'Zeldzaam van aard, edel in bedoeling en gepast van uitvoering? Een archeologisch perspectief op de Hollandse huldtoneelen', *Holland* 34-3, 2002, 130-149.
- Dijkstra, M.F.P., *Rondom de mondingen van Rijn & Maas*, 2011.
- Dijkstra, M.F.P. en A.A.A. Verhoeven, 'Synthese. Vroegmiddeleeuws Leithon in een breder perspectief', in: Dijkstra, M.F.P., A.A.A. Verhoeven, K.C.J. van Straten (red.), *Nieuw licht op Leithon*, 2017, 703-731.
- Duijvenbode, G. van, *De witte kerk aan zee*, 1975.
- Eerdbeek-Claasen, M.L.H., 'Het Zant en zijne bewoners', *Leidsch Jaarboekje*, 1929, 105-138.
- ELO: Het archief van Erfgoed Leiden en Omstreken.
- Fockema Andreae, S.J., 'Recht van den wind en molendwang', in: *Tijdschrift voor Rechtsgeschiedenis*, vol. 1, nr. 4, 1918, 431-442.
- Fockema Andreae, S.J., *Hoogheemraadschap van Rijnland, zijn recht en zijn bestuur van den vroegsten tijd tot 1857*, 1934.

- Fockema Andreae, S.J., 'Een Hollandsche grondheerlijkheid (Valkenburg)', in: *Tijdschrift voor Rechts-geschiedenis* 13, 1934, 437-448.
- Fockema Andreae, S.J., 'De Oude Rijn', in: *Rechtskundige opstellen, aangeboden aan Prof. Mr. E.M. Meijers*, 1935, 699-715.
- Fockema Andreae, S.J., 'Middeleeuwsch Oegstgeest', in: *Tijdschrift voor Rechtsgeschiedenis* 40, 1935, 256-275.
- Fockema Andreae, S.J., J.G.N. Renaud en E. Pelinck, *Kastelen, Ridderhofsteden en buitenplaatsen in Rijnland*, 1952/1974.
- Fruin, R.J., *Enqueste ende informacie upt stuck van der reductie ende reformatie van den schiltaelen, voertijts getaxeert ende gestelt geweest over de landen van Hollant ende Vrieslant, gedaen in den jaere 1494*, 1876.
- Fruin, R.J., *Informacie up den staet, faculteyt ende gelegentheyt van de steden ende dorpen van Hollant ende Vrieslant om daerna te reguleren de nyeuwe schiltaele, gedaen in den jaere 1514*, 1876.
- Gevers van Endegeest, D.T., *Het hoogheemraadschap van Rijnland*, deel 1, 1871.
- Giffen, A.E. van, 'De Romeinse castella II', in: *Jaarverslag van de vereniging voor terpenonderzoek*, 1949-1953.
- Gillissen, P., *Van het verbondene smeekschrift en der Nederlandsche edelen ter verkrijging van vrijheid in den godsdienst en burgerstaat*, 1796.
- Glasbergen, W., *De Romeinse castella te Valkenburg Z.H. Opgravingen 1962*, 1972.
- Gosses, I.H., *De vorming van het graafschap Holland*, 1915.
- Gosses, I.H., *Welgeborenen en huislieden*, 1926.
- Goudriaan, K., *Piety in Practice and Print*, 2016.
- Graaf, R. de, *Oorlog om Holland 1000-1375*, 1996.
- Hallewas, D.P., 'Mittelalterliche Seedeiche im Holländischen Küstengebiet' in: *Probleme der Küstenforschung im südlichen Nordseegebiet* 15. ROB overdruk 223, 1984, 9-27.
- Hamaker, H.G., 'De rekeningen der grafelijkheid van Holland onder het Henegouwse huis', *Werken uitgegeven door het historisch genootschap gevestigd te Utrecht*, nieuwe reeks 21, 1875.
- 't Hart, G., 'De polders rond Voorschoten', in: Gouw, J.L. van der (red.), *Voorschoten*, 1971, 89-129.
- Hartog, E. den, *De oudste kerken van Holland*, 2002.
- Hekker, R.C., 'Visserswoningen, bouwschuren en boerderijen te Katwijk aan Zee', in: *Katwijk's Volksleven*, Oud-Leiden serie I, 1951.
- Henderikx, P.A., *De beneden-delta van Rijn en Maas*, 1987.
- Henderikx, P.A., 'De ringwalburgen in het mondingsgebied van de Schelde in historisch perspectief', in: R.M. van Heeringen, P.A. Henderikx en A. Mars, *Vroegmiddeleeuwse ringwalburgen in Zeeland*, 1995, 71-112.
- Hermans, T., *Middeleeuwse woontorens in Nederland I*, 2016.
- Heussen, H. van, *Oudheden en gestichten van Rhymland*, 1719.
- Hornen, M., en S. Moerman, *Hoorneslaan (ong.)*, Katwijk, B&G rapport 1307, 2011.
- Hüffer, M., *De adellijke vrouwenabdij van Rijnsburg. 1133-1574*, 1923.
- Hüffer, M., *Bronnen voor de geschiedenis der Abdij Rijnsburg I*, Rijks Geschiedkundige Publicaties kleine serie 31, 1951.
- Janse, A., *Ridderschap in Holland*, 2001.
- Janse, A., 'Wie was Willem van Oegstgeest (1201)?', *Vereniging Oud Oegstgeest presenteert* 13, febr. 2001, 4-19.
- Jansen, B., *Plangebied Zeeweg-Enclave*, RAAP rapport 3009, 2015.
- Jansen, B., *Plangebied Frederiksoord-Zuid, Gemeenten Oegstgeest en Rijnsburg. Archeologisch vooronderzoek:*

een karterend booronderzoek, RAAP ORFZ, 2005.

Janssen, H.L., 'The archaeology of the medieval castle in the Netherlands', in: J.C. Besteman e.a., *Medieval Archaeology in the Netherlands*, 1990, 219-264.

Kadaster Katwijk: *Oorspronkelijke aanwijzende tafel van de gemeente Katwijk*, 1832. Kadaster Rijnsburg: *Oorspronkelijke aanwijzende tafel van de gemeente Rijnsburg*, 1832. Kadaster Valkenburg: *Oorspronkelijke aanwijzende tafel van de gemeente Valkenburg*, 1832.

Keuning, K.J.B., *Geschiedenis van de wegen tussen Rijn en IJ*, 2000.

Kloos, J., *Noordwijk in den loop der eeuwen*, 1928, herdruk 1986.

Klooster, L.J. van der, 'De Hofkapel', in: R.J. van Pelt en M.E. Tiethoff-Splithoff, *Het Binnenhof*, 1984, 29-40>32.

Koch, A.C.F., *Oorkondenboek van Holland en Zeeland tot 1299*, 1970.

Koene, B., 'Welgeborenen', in: B. Koene, J. Morren en F. Schweitzer, *Midden-Kennemerland in de Vroege en Hoge Middeleeuwen*, 2003, 125-130.

Koene, B., 'Welgeboren in Holland', *Jaarboek van het Centraal Bureau voor Genealogie* 51, 1997, 3-37.

Kort, J.C., 'Inwoners van het platteland van Holland; het register van "vrijkopeningen van doodslagen", 1371-1396', *Nederlandse historische bronnen*, 1979, 1->9.

Kort, J.C., 'Repertorium op de grafelijke lenen in Rijnland', *Ons Voorgeslacht*, 1990.

Kort, J.C., *Wassenaer, de oudste*, 2002.

Kranenburg, H.A.H., 'Het visserijbedrijf van de zijdenaars in de 15e en 16e eeuw', *Tijdschrift voor Geschiedenis* 62, 1945, 321-333.

Kruisheer, J.G., *Oorkondenboek van Holland en Zeeland tot 1299*, 1986-2005.

Kuile, E.H. ter, 'Baksteenformaten in Zuid-Holland tot het midden van de zestiende eeuw', in: *Oudheidkundig Jaarboek* 6, 1937, 97-98.

Kuile, E.H. ter, *De Nederlandsche monumenten van geschiedenis en kunst*, deel VII: De provincie Zuid-Holland. 1 ste stuk: Leiden en Westelijk Rijnland, 1944.

Künzel, R.E., D.P. Blok en J.M. Verhoef, *Lexicon van Nederlandse toponiemen tot 1200*, 1989.

Leuvering, J.H.F., *Bureauonderzoek en Inventariserend Veldonderzoek, karterend booronderzoek, Schaepmanstraat 1 te Katwijk*, Syntegra rapport 140024, 2014.

Linden, H. van der, *De Cope*, 1956.

Linden, H. van der, 'Oorsprong en oudste ontwikkeling van het hoogheemraadschap van Rijnland', *Holland* 22-3, 1990, 129-149.

Lugt, F., *Het goed van Oestgeest*, 2010.

Lugt, F., *Het ontstaan van Leiden*, 2012.

Markus, W.C., en C. van Wallenburg, *Bodemkaart van Nederland, blad 30*, 1982.

Meer, K. van der, *De Bloembollenstreek*, 1952.

Mieris, F. van, *Groot charterboek der graaven van Holland, van Zeeland en heeren van Vriesland*.

Monna, A.D.A., 'De bezittingen van het Leidse Burggraafschap', in: *Bijdrage XXXVI van het Instituut Middeleeuwse Geschiedenis van de Rijksuniversiteit Utrecht*, 1976, 65-119.

Monté Ver Loren, J.Ph. de, 'Hoven in Holland', in: *Opstellen aangeboden aan prof. Rengers Hora Siccama 1906-1942*, 1942, 107-157.

Monté Ver Loren, J.Ph. de, *Grondbezit en standen in het oosten des lands*, 1949.

Muller, S., 'Het oude register van graaf Florens', in: *Bijdragen en Mededelingen van het Historisch Genootschap* 22, 1901. Herdruk 2009.

- NA, Nationaal Archief, Den Haag.
- Niermeyer, J.F., *Bronnen voor de economische geschiedenis van het beneden-Maasgebied I, 1104- 1399*, 1968.
- Ollefen, L. van, *Stad- en dorpsbeschrijver van Rijnland*, 1796.
- Overdiep, G.S., *Woordenboek van de volkstaal van Katwijk aan Zee*, 1940, herdruk Van den Berg 1987.
- OAR: Oud Archief van het Hoogheemraadschap van Rijnland, Leiden.
- Parlevliet, D., 'De Hof Valkenburg', *Holland* 24-1, 1992, 22-32.
- Parlevliet, D., *Archeologische verzameling Eerdbeek*, Inventaris Genootschap Oud Katwijk, 1992.
- Parlevliet, D., *Archeologische vondsten in Katwijk*, Eigen uitgave, 1997.
- Parlevliet, D., 'De voorganger van de vuurtoren', *Oud Katwijk* 16, april 1997, 17-18.
- Parlevliet, D., 'De Rijnmond verstopt', *Holland* 33-1, 2001, 1-16.
- Parlevliet, D., en D. van der Kooij, 'Stedelijke bebouwing in een dorp: de welgeborenen van Katwijk', *Westerheem* 56-2, 2007, 50-57.
- Parlevliet, D., 'Romeinse greppels langs de Limes', *Archeologie in Nederland*, AWN magazine 1-5, 2017, 10-11.
- Parlevliet, D., *Baksteenformaten in Holland*, in: www.historievankatwijk.nl/dp, 2018.
- Parlevliet, D., 'Hollandse bakstenen', *Archeologie in Nederland*, AWN magazine 2-1, 2018, 12-13.
- Pars, A., en P. van der Schelling, *Catti Aborigines Batavorum*, 1745.
- Pelincx, E., 'De paardenmarkt in Valkenburg', *Leids Jaarboekje*, 1958, 80-87.
- Portengen, J., *Zicht op oud Valkenburg* (ZH), 1991.
- Pouls, H.C., *De Landmeter*, 1997.
- Pruissers, A.P., en H.H. Vos, 'De geologie van de Stevenshofjespolder in Leiden', in: D.E.H. de Boer e.a. (red.), *Bodemonderzoek in Leiden*, 1984, 109-134.
- ROB, Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek. Rapport 1992-090. *Onderzoek Ned. Herv. kerk te Katwijk a/d Rijn*, 1976.
- Sanders, R., 'De oosting van middeleeuwse Groninger kerken', *Groninger kerken* 14-3, 1997, 85-94.
- Sarfaty, H., 'Die Frühgeschichte von Rijnsburg (8.-12. Jahrhundert), ein historisch-archäologischer Bericht', in: B.L. Beek e.a. (red.), *Ex Horreo*, 290-302, 290-302.
- Schotel, G.D.J., *De Abdy van Rijnsburg*, 1851.
- Schute, I.A., *Archeologische sporen onder de Zuidboulevard van Katwijk aan Zee, Plangebied voormalig Zeehospitium, gemeente Katwijk, Archeologisch onderzoek: een mechanisch booronderzoek*, RAAP-rapport 2255, 2011.
- Schute, I.A., *Een middeleeuws boerenerf in Katwijk, Archeologisch onderzoek: een opgraving*, RAAP-rapport 3352, 2018.
- Smit, H.J., *Bronnen tot de geschiedenis van den handel met Engeland, Schotland en Ierland 1150-1485*, 1928.
- Smit, J.G., *Vorst en onderdaan*, 1995.
- Spek, T., 'Domeinhoven en domeingoederen van de bisschop van Utrecht en de Utrechtse kapittels in middeleeuws Drenthe', 'Graven in Holland', *Westerheem*, 2014-3, 243-259.
- Tol, A.J., en B. Jansen, *Sleuven door de delta van de Oude Rijn*, Archol-rapport 172, 2012.
- Tol, D. van, 'Het ambacht van Philips van Wassenaar', *Holland* 3-5, 1971, 138-147.
- Topografische hoogtekaart, Minuutkaart van 1962/63. Voorheen in het archief van de Topografische Dienst.
- Tuuk, L. van der, *De Friezen*, 2013.
- Velde, H.M. van der (red.) e.a., *Cananefaten en Friezen aan de monding van de Rijn*, 2008.

Veen, M.A. van, 'Grafelijke hoven in Den Haag', 'Graven in Holland', *Westerheem*, 2014-3, 105-125.

Visser, C.A., R. Schrijvers, A. Vissinga, *Doorontwikkeling zorgvoorzieningen 'De Wilbert' op het terrein van de voormalige buitenplaats Hof van Katwijk, Overrijn 7 te Katwijk, gemeente Katwijk, Ruimtelijk advies op basis van archeologisch bureauonderzoek en inventariserend veldonderzoek door middel van boringen*, Vestigia rapport V1393, 2016.

Vlist, E. van der, 'De stedelijke ruimte en haar bewoners', in: R.C.J. van Maanen (red.), *Leiden, tot 1574*, 2002, 15-57.

Weiler, A.G., *Willibrords missie*, 1989.

Zijverden, W. van, 'Landschapgenese en een paleogeografische reconstructie van het onderzoeksgebied', in: H.M. van der Velde (red.), *Cananefaten en Friezen aan de monding van de Rijn*, ADC monografie 5, rapport 1456, 2008, 33-51.

Zijverden, W.K. van, en J.M. Brijker, 'Een dynamisch landschap in de monding van de Rijn', in: H.M. van der Velde (red.), *Centrale erven langs de monding van de Oude Rijn*, ADC-rapport 2846, 2011, 17-27.

23. Afkortingen en maten

Afkortingen

Inv.nr.	inventarisnummer
R...	regist
f..v	folio, verso
Atlas1825 Parlevliet, D,	<i>Historische Atlas van Katwijk en Valkenburg 1825</i> , 1990. Atlas1620 Parlevliet, D, <i>Historische Atlas van Katwijk en Valkenburg 1620</i> , 1993. Atlas1544 Parlevliet, D, <i>Historische Atlas van Katwijk en Valkenburg 1544</i> , 1996.
Atlas Mid	Parlevliet, D, <i>Historische Atlas van Katwijk en Valkenburg middeleeuwen</i> , 2018. M... Nummer van een perceel uit de Atlas1544
S...	Stuk uit de Atlas Mid
15M...	Nummer van het morgenboek uit de Atlas1544, hoofdstuk Percelen.
15P...	Nummer van de tiende penning uit de Atlas1544, hoofdstuk Tiende penning.
18/16/15K...	Kaartnummer uit de Atlas1825, Atlas1620 of Atlas1544.
18/16/15/14S...	Stuk uit de Atlas1825, Atlas1620, Atlas1544 of Atlas Mid.
...M	Morgen
...R	Roede
...H	Hont
...V	Voet
...P	Pond
...S	Schelling
...p	Penning

Maten en geld

Oppervlakte:	Morgen = 8520 m ² = 0,8516 hectare = 600 roeden Roede = 14,2 m ² = 0,142 are = 144 voeten Hont = 100 roeden
Lengte:	Roede = 3,766 m = 12 voeten Voet = 0,314 m = 12 duimen
Geld:	Pond (van 40 groten) = 20 schellingen Schelling = 12 penningen

24. Kaart

